891.8109
B17ℓ1

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

891.8109
B17ℓi

B 3590

Digitized by the Internet Archive
in 2015

https://archive.org/details/literaturniocher00baka

ГЕОРГИ БАКАЛОВЪ

ЛИТЕРАТУРНИ ОЧЕРКИ

И БѢЛѢЖКИ

Ш. София!
15.XII.59 г.

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ЗНАНИЕ"
Георги Бакаловъ и С-ие — София
(Основано 1894 година)

Въ тази книжка събираме наедно разпилѣнитѣ п списания и вѣстници наши статии по българска литера тура. Обединяващъ елементъ е нашето гледище, коет ги свързва въ едно цѣло, — сжщото онова гледищ на марксизма, което сме прокарали и въ другитѣ наш изслѣдвания изъ сжщата область: „Българската литера тура и социализмътъ“, „Иванъ Вазовъ и социализмътъ“ „Христо Ботевъ социалистъ“ и „Христо Ботевъ и про летариатътъ“.

891.8109
B17.2i

Създаване на литературния ни езикъ.

Ние нѣмаме писатель, който да може съ право да влѣзе въ пантеона на всемирната литература. Но ако нѣмаме единъ Хайне, нито даже едно слабо подобие на него, всепакъ лирически стихове и у насъ има. Всѣка трудолюбива пчела принася по малко за изграждане на медната пита. Единъ разказвачъ като Чехова ще има дълго да го чакаме. Но не малко наши писатели сж работили и работятъ за създаване на оригинална белетристика. Откъмъ пиеситѣ сме най-слабитѣ. Отличили се въ поезията и белетристиката писатели, като Вазова, сж безпомощни въ драмата. И всепакъ — и тука се трупа градивенъ материалъ. Игака, художествена литература въ пъленъ смисълъ на думата ние нѣмаме. Но наченки — колкото щешъ. И наченки не отъ вчера.

И всепакъ не кой знай колко стари — само отъ нѣколко десетилѣтия. Докато въ западноевропейскитѣ страни отъ вѣкове насамъ литературата се пробуди отъ срѣдневѣковната дрѣмка и напр. въ Англия и Испания още въ началото на седемнайстия вѣкъ дава класическитѣ произведения на Шекспира и Сервантеса, — у насъ два вѣка по късно „първитѣ стихотворци“ [1]), монаситѣ Никифоръ и Еротей, пишатъ въ своята ржкописна „Книжница“ нѣщо като молитва къмъ Богоридица:

---

[1]) А. Теодоровъ. «Сѣнки — III. Първи стихотворци». Бълг. Прѣгледъ, г. I, XI—XII.

О царице, християновъ мати милостива,
Ты яже еси Бога истиннаго родила,
Умоли, молимся, сина твоего и Бога
За благочестиваго же болгарскаго рода,
И не остави ихъ у погибели до конца,
Яко да не будутъ клани якоже ягненца.

А първитѣ „чисто български“ стихове, които носятъ свѣтски характеръ, по думитѣ на г. А. Теодоровъ, датиратъ едното отъ 1837 — то е написано като благодарность на българския народъ къмъ неговия историкъ Юрий Венелинъ, другото слѣдъ двѣ години — изказва скръбь по поводъ смъртьта на Венелина [1]).

Бѣлински намира, че българитѣ ще сторятъ подобрѣ, ако, вмѣсто писане на такива стихове, се заловятъ съ просвѣтата си, и той дава прѣкрасния съвѣтъ: „Учитесь, учитесь, добрые болгаре“.

Въ 1845 г. Найденъ Геровъ пише поемата „Стоянъ и Рада“ — само да докаже, че и на български езикъ могатъ да се обработватъ поетически сюжети. Но ако това не е било по силитѣ на единъ българинъ въ нея епоха, то можа да се постигне съ течение на врѣмето отъ труда на плеада поети.

Когато Вазовъ апелира къмъ „краснитѣ македонски дѣви“ да му пратятъ „кликъ на тѣхния кръшенъ и звученъ езикъ“, той сѣкашъ характеризира развития и окършенъ езикъ на новата българска литература, а не, разбира се, едно нарѣчие — македонското, което въ борбата за съществуване отстъпи литературата на друго нарѣчие, идещо отъ свободното „царство“. Съ

---

[1]) Авторътъ на тия стихотворения е Георги Томовъ Пѣшаковъ.

националното развитие изчезватъ нарѣчията, за да се разшири за тѣхна смѣтка сферата на господството на оня езикъ, който успѣе да стане срѣдство за взаимно разбиране между всички елементи на нацията. Въ разработването на този общъ езикъ, свързващъ нацията, сж особно заинтересувани интелигентитѣ, най-вече литераторитѣ. „Именно образованитѣ хора, знаещи чужди езици, намиращи се подъ силного влияние на интернационалната култура, най-енергично се стремятъ къмъ чистотата на родния си езикъ, къмъ разширяване кржга на неговото дѣйствие, къмъ измѣстване на чуждата литература“ [1]).

Нашата литература имаше да се бори съ значителни технически спънки отъ страна на единъ коравъ като костеливъ орѣхъ езикъ. Тѣ сж, речи го, прѣодолени. Общепризнати сж заслугитѣ на Вазова въ това отношение [2]). И макаръ Ст. Михайловски да намира неговитѣ рими „охлузени отъ търкане вѣковно“, но безъ упоритиия трудъ на Вазова стихотворната българска

---

[1]) К. Каутскій. «Национализмъ и интернаціонализмъ» въ сп. „Научная Мысль“, г. I, кн. I. Рига, януарий 1908, стр. 27.

[2]) Г-нъ Илия Миларовъ въ Вазовата „Руска“ вижда „единъ така отъ нѣдрата на народа развитъ езикъ“, който ще бжде непобѣдима стѣна противъ всички чужди посѣгателства, сигуренъ факторъ на нашето политическо сжществуване и единство, ще бжде главния, светия залогъ на нашата национална свобода“. („Иванъ Вазовъ като драматически писатель“, стр. 11). Г-нъ Миларовъ улавя бика право за рогата. Той посочва историческото значение на езика въ развитието на националностьта. А съврѣмената националность е порождение на прѣврата въ обществено-икономическитѣ отношения, т. е. на революцията въ начинитѣ на производството и размѣната. Националниятъ езикъ е могжщо срѣдство за развоя на капиталистическото общество.

рѣчь не би била тій лека и свободна. Разбира се, че тука е твърдѣ много важенъ колективниятъ трудъ на писатели като П. Р. Славейкова, Ботева, Каравелова, па ако щете и на съвсѣмъ случайнитѣ поклонници на музитѣ, като напр. Теодоръ Хрулева, който още въ 1848 год. пише лекото „Стихотворение“:

Тинка хубавица — млада годеница
  Лежи, умира.
Надъ глава й плаче — като едно сираче
  Нейната майка.
Плаче и говори — много й се моли
  Да я погледне.
Тинка се обръща — майка си прѣгръща
  И й говори:
Недѣй, мамо, плака — не ми прави мъка.
  Ази отивамъ и пр.[1])

За грамадния прогресъ на българския езикъ може да си съставимъ понятие, като си спомнимъ свидѣтелството на Венелина отпрѣди повече отъ седемь десетки години: „Колкото български търговци, отмалко образовани, съмъ срѣщналъ, — казва той, — всичкитѣ пишатъ и говорятъ отлично *по гръцки*“ (к. н.[2]). А по български? На този езикъ не се е пишело, на него не е имало литература.

Първа българска печатница е била отворена едвамъ прѣдъ 1837 год. въ Самоковъ отъ дѣдото на столичния фотографъ Карастояновъ и дървената й машина се пази

---

[1]) Печатано въ сп. „Български Книжици“, ч. I, кн. II. Цариградъ, мартъ 1858 година.

[2]) «О зародишѣ новой болгарской литературы». Москва 1836 год.

въ Етнографическия музей. Сетнѣ прѣзъ 1839 г. въ Солунъ отъ духовника Теодосий. На другата година търговската колония въ Смирна го е послѣдвала, а още слѣдъ три години сърбинътъ Огняновичъ е отворилъ българска печатница въ Цариградъ. Прѣди освобождението въ самата България е имало само една печатница — въ Русе[1]). Първата печатана българска книга — „Исторія славенно-болгарскогъ народа" отъ Атанасий Несковича — е излѣзла прѣзъ 1801 г. въ „Будимграда"[2]). За своя „Кириакодромионъ" (Недѣлникъ), който е издаденъ въ 1806 г., Софроний Враченски пише на български търговци въ Ромжния: „. . . веднъжъ да стане начало, и послѣ слѣдъ насъ, надѣя се, много таковии прости книги да изпишатъ".

Друга дата, която заслужва да се упомене, е 1845 г., когато започва да излиза първото българско списание „Любословие" въ Смирна. Периодически печатъ поникна, но — книгитѣ „кесатъ". Слѣдъ повече отъ десетилѣтие, прѣзъ май 1858 г., въ „Книжевния дневникъ" на сп. „Български Книжици" прозвучава тжжната нота: „Охъ! Всѣкога, кога се докара да пишемъ Книжевния Дневникъ, усѣщаме, колко тежъкъ трудъ сме приели на себе си. Нищо не ни уморява толкозъ, колкото тритѣ реда на този дневникъ. По-скоро се бихме съгласили да напишемъ три цѣли книги за кой да е прѣдметъ, нежели три реда за българскитѣ книги. А тия три реда трѣба да се пишатъ два пжти въ мѣсеца; ако бихме имали случай два пжти въ годината да укажемъ на нѣкоя капитална книга, и съ толкозъ бихме се задоволили. Търпение, съ търпение всичко ще дочакаме".

---

[1]) Луи Леже. „Литературно възраждане на българитѣ". Шуменъ 1889, стр 70.

[2]) Гл. литературния манифестъ на Ив. Андрейчина.

Въ слѣдния дневникъ авторътъ, поради липса на книги за разглеждане, се принуждава да прибѣгне къмъ измислици. „Ако нѣмаме новини, — казва той, — съ което да можемъ да поздравдаме нашитѣ читатели, то не е грѣхота да ги позалъжемъ, а може и да се осѫществи тази лъжа. Научаваме се, че мнозина отъ нашитѣ учени готвятъ или приготвили много книги за напечатване; — кога ще дочакаме този честитъ часъ, въ който ще можемъ да ги внесемъ въ нашия дневникъ?“

Когато критиката е била петимна да види каквато да била нова българска книга, лесно е да се разбере, че нейнитѣ изисквания не сѫ могли да бѫдатъ голѣми. Критическиятъ принципъ на „Български Книжици“ е тоя на Карамзина, споредъ както Т. Н. Шишковъ го привежда (г. II, стр. 668): „Болѣе хвалить достойное хвалы, нежели осуждать, что осуждать можно“.

Каква наивность вѣе отъ глѫбокомудритѣ изрецания на първитѣ наши литератори, — и всепакъ тѣ сѫ свещенодѣйствували. Съ топори тѣ трѣбаше да пробиятъ пѫть за литературата въ непроходнитѣ лѣсове на хилядилѣтното невѣжество. Тѣ влѣзоха въ гроба, за да стѫпятъ върху него нови поколѣния отъ ратници и да каратъ тѣхното дѣло напрѣдъ. Тъй мерджанитѣ поколѣния слѣдъ поколѣния се наслагатъ едни върху други, за да образуватъ разкошнитѣ коралови острови. Въоржжени отначало съ примитивни сѣчива: съ съвсѣмъ оскждни проблѣски на национално съзнание, съ нищожна ерудиция, едрамъ издигаща се надъ еснафската посрѣдственость, съ езикъ, а не рѣдко и букви, черковнославянски — тѣ разчистватъ гората.

На малкото понятия на нашия муденъ животъ сѫ отговаряли и малко думи. И сега ние още нѣмаме добрѣ

изработена научна терминология; а прѣдставете си, какво е трѣбало да прави напр. Лазаръ Йовчевъ (по-сетнѣ екзархъ Йосифъ), когато е поискалъ да запознае своитѣ читатели съ I Интернационалъ, който бѣ притча во езицѣхъ по цѣлия свѣтъ прѣзъ шейсеттѣ и седемдесеттѣ години на миналия вѣкъ? Маса нови понятия би трѣбало да упомене, а нѣма думи за тѣхъ. Самото Международно Дружество на Работницитѣ той нарича „Интернасіоналъ", парижката комуна нарича „комюнжтж", утопията — „ютопія", социалистическитѣ дружества — „сосіалистны общества", стачкитѣ — „гревы"[1]). Послѣднята дума впрочемъ се срѣща и въ първигѣ години на социалистическото движение у насъ — въ вѣстници и брошури. Какъ Т. Н. Шишковъ да прѣдаде на български Молиеровото „Bourgeois gentilhomme"? Той го прѣвежда: „простыйгъ гражданинъ"; но разбира, че понятията гражданинъ и bourgeois не се покриватъ напълно, и затова прибавя въ скоби: „боржуа"[2]). А Пантелей Кисимовъ, въ прѣдговора си къмъ полската повѣсть „Варвара Убрихъ", която той прѣвежда отъ ромжнски (Цариградъ 1863), на четцитѣ казва четници, а на романитѣ — романси.

Напънътъ да се овладѣе езикътъ, да се очупи и пригоди за новитѣ понятия на врѣмето, да се направи проводникъ на западната култура, да се обогати съ думи и форми изразяващи развиващия се духовенъ интересъ

---

[1]) „Читалище", г. 1, кн. III, гл. статията „Интернасіоналъ". Цариградъ 1 ноемврий 1872.

[2]) Гл. „Намѣсто прѣдисловие" къмъ комедията «Неше-може или глезенъ Мирчо» (Цариградъ 1873). Тукъ за първи пѫть срѣщаме думата буржуа употрѣбена на български.

— се проявява между другото въ двѣтѣ крайности: отъ една страна Иванъ Богоровъ старателно „чисти“ езика, т. е. задръстя го съ своеобразнитѣ си измислици, които за да разберешъ ще употрѣбишъ толковъ врѣме, че би прѣдпочелъ, вмѣсто това, да изучишъ нѣкой отъ интернационалнитѣ езици; отъ друга — Сава Раковски, който още на врѣмето си е билъ трудно разбираемъ, като евангелие четено на славянски: неговиятъ езикъ е една амалгама отъ всевъзможни славянски нарѣчия.

Особено силно се е чувствувало влиянието на руския езикъ. Дори писатель съ такъвзи чистъ езикъ, който не пада по-долу отъ езика на мнозина днешни писатели, — думата ни е за Ботева, — не е можелъ да се отърси отъ русизми. У Любена тѣ сж въ изобилие. Слѣдъ освобождението ние се приобщихме къмъ всемирната литература чрѣзъ руската, и нашиятъ литературенъ езикъ заприлича на руски — съ български окончания. Первомайсторътъ на българския стихъ напр. пише:

Что спѣшите съ толковъ *рвенье*
Да прочуйте по свѣта
Тѣзъ, що пазѣхте въ *забвенье*
Илъ морѣхте съ клевета? (Вазовъ).

Като зачетешъ стихотворението, струва ти се отначало, че е руско. Прѣводитѣ отъ руски толкова сж фамилиаризирали българския езикъ съ руската рѣчь, щото често пжти човѣкъ не знае, думата българска ли е или руска. Извѣстни ни сж прѣводи, които сж букваленъ прѣписъ отъ руски съ измѣняне опашкитѣ и снабдяване съ членове, които на руско липсватъ. Обаче, една силна реакция противъ порусването на литературния ни езикъ, покрай комичнитѣ си прѣкалености, ни е дала вече своитѣ благотворни резултати.

Първи, които се нуждаеха отъ писменъ езикъ у насъ, бѣха търговцитѣ. Тѣхнитѣ по сложни връзки съ обществото, нуждата, като посрѣдници между производителя и потрѣбителя, да се движатъ и общуватъ съ широки кржгове, тѣхнитѣ растящи сдѣлки не имъ позволяватъ да се задоволятъ съ смѣтането „на умъ". Не на ржбошъ или на бѣлѣзи по стѣната на дребното дюкенче, а само на тефтеръ можеха тѣ да повѣрятъ своитѣ смѣтки. Сношенията съ други мѣстности сжщо правѣха за тѣхъ една необходимость да владѣятъ общъ писменъ езикъ. Такава роля играеше гръцкиятъ езикъ, съ който всѣки български търговецъ е можелъ да си служи, както видѣхме отъ свидѣтелствуването на Венелина. Той е билъ езикътъ на най-важната търговска група въ империята и се е налагалъ на цѣлото търговско съсловие въ Турско, както напримѣръ въ международнитѣ търговски сношения днесъ се налага нѣкой отъ тритѣ „международни" езици: английски, нѣмски или френски. Въ нашата литература, доколкото ни е извѣстно, не е обръщано внимание върху връзката на всеобщото културно влияние на гърцитѣ въ турската империя, на привилегираното имъ положение прѣдъ другата рая — съ тѣхното влияние като носители на търговския капиталъ. Намъ ни се струва, че разклоненията на гръцката черкова сж били единъ видъ филиалки, агенти, пионери на капитализма въ неговата първична форма — търговската. Българскитѣ търговци въ Цариградъ, които бѣха душата на черковното освободително движение, много добрѣ сж разбирали, какъ въ просторъ на тѣхната дѣйность ще се разкрие, слѣдъ като тѣ прѣвзематъ отъ гърцитѣ тия агентури. Въ своята „Ода по случай възкачването на първи български екзархъ на екзаршеския

тронъ въ Цариградъ“ [1]) Вазовъ отъ Галацъ вика на помощь музата си:

Пѣй, о музо обичлива,
Сладко въ тозъ тържественъ день,
Въ който правдата надвива
И Фенеръ е побѣденъ.

Отвсѣкждѣ всичко се обаждало: „България ще живѣй!“ Несъмнѣно. Създаде се единъ центъръ на национални тежнения.

Този обратъ на българскитѣ търговци — отъ срамуването имъ да се нарекатъ българи (още Паисий ги гадѣше за това) къмъ издигане на националното знаме — се обяснява съ разширяване кржга на тѣхната дѣйность. Българскитѣ провинции на империята идваха въ съприкосновение съ капиталистическия Западъ. Търговцитѣ се явиха като негови пипалца: тѣ биеха старитѣ начини на поминъкъ съ евтинитѣ чужди стоки. Самозадоволяващитѣ се стопанства и дребнитѣ поминъци получаваха силенъ тласъкъ назадъ, а напрѣдъ изпжкваше и се засилваше търговската класа. Нейното разширяващо се общуване съ околния български свѣтъ, отъ една страна, отъ друга — нуждата на конкуренцията съ инородницѣ търговци ѝ налага да замѣни чуждия гръцки езикъ съ общепонятния въ нейната срѣда български езикъ. И ето че „неразумнитѣ и юродитѣ“, които се срамували да се казватъ българи, „каточели не сж имали българитѣ царство и господарство“, се прѣвръщатъ въ страстни „ревнители на рода си“. Гърцитѣ не ги смѣтаха за хора — наричаха ги „булгаросъ апантропосъ“; дойде врѣме и българскитѣ търговци да

[1]) „Читалище“, г. I, кн. XII, отъ 25 мартъ 1872.

почувствать човѣшкото си достойнство. Тия носители на интернационалната материална култура се обръщатъ въ пламенни националисти. На тѣхното „родолюбиво вспомоществование“ се гради отначало българската литература.

Редомъ съ търговската класа се набиратъ елементитѣ на интелигенцията и тѣ ставатъ нейнитѣ духовни застрѣлщици. Интелигентитѣ съвсѣмъ не могатъ да минатъ безъ знание на чужди езици. Тѣ продължаватъ да учатъ гръцки, а покрай него руски, ромжнски, френски и др. езици. Тѣ се опознаватъ съ научната и поетичната литература на другитѣ страни. Но какъ другояче да се проявятъ, освѣнъ на своя роденъ езикъ? За тѣхъ българскиятъ езикъ не е само срѣдство за разбиране, но и просто за живѣене. Какъ да се проявятъ напр. като литератори въ своята срѣда, ако не култивиратъ българския езикъ? Тѣ, интернационалисти по учене, се обръщатъ въ толкова по-голѣми националисти, колкото българскиятъ елементъ бѣ малъкъ и разпилянъ. Тѣ трѣбаше да си създадатъ достатъченъ виръ за плаване. Мжчатъ се да привлѣкатъ къмъ национално пробуждане и българитѣ въ Македония, макаръ тѣхниятъ езикъ да се различава значително отъ срѣднобългарския. Нищо не значи — писмениятъ езикъ е повече понятенъ отъ устния, и той постепенно се налага и изхвърля разновидноститѣ на езика, обръща ги въ нарѣчия, а самъ той става обединително звено на нацията. Общата национална култура си създава общъ езикъ, грижливо разработванъ отъ стремящитѣ се къмъ величието на нацията интелигенти.

Начало на българското възраждане*).

Смѣта се обикновено, че до Паисия Хилендарски българскиятъ народъ е живѣлъ въ непрогледна тъмнина, безъ какъвгодѣ смисленъ животъ, безропотно влачейки чуждия хомотъ, забравенъ, безъ история. Доскоро дори самото появяване на единъ Паисий не се обясняваше съ подготвеностьта и възприемчивостьта на неговата срѣда. Паисий идѣше необяснимо като пратеникъ свише, безъ свои прѣдшественици, и необяснима оставаше чаровностьта на неговото влияние. Днесъ, колкото още и да е тъмна биографията на великия възродитель, неговото дѣло е ясно, обяснимо, разбрано, не съ нѣкакво чудо, а като звено въ възраждането на нашия народъ. Врѣме е да се напусне и легендата за пълната замрѣлость на тоя народъ отъ падането подъ турцитѣ до Паисия.

Събитията не сж се развивали съ таквази бързина, както отъ Паисия насамъ, защото темпътъ на обществения животъ е билъ изобщо много по-слабъ. Но като погледнемъ състоянието на българския народъ при падането му подъ турцитѣ и го сравнимъ съ състоянието му при неговото възраждане, ще видимъ цѣлъ прѣвратъ. Безправнитѣ крѣпостници на болярина, смѣненъ отъ спахията, безпросвѣтни и разпиляни изъ селата, ги виждаме вече отъ една страна да отдѣлятъ свои защитници — „хайдутитѣ“, — самитѣ тѣ, въ цѣли области, да участвуватъ въ масови възстания - търновското въ 1595, чипровското въ края на 17 вѣкъ, а отъ друга страна — да прииждатъ въ градоветѣ, да имъ

---

[1]) Боянъ Пеневъ — „Начало на българското възраждане“.

налагатъ свой национаденъ отпечатъкъ, да образуватъ тамъ най-жизненото население, чрѣзъ поемане занаяти и търговия въ свои ржцѣ. Този на първо мѣсто икономически прѣвратъ, който съставлява материалната основа на нашето възраждане, не се е извършилъ въ день-два, при сънь и мъртвило, а е признакъ на непрѣсѣкванъ вжтрѣшенъ животъ.

Историн на българското възраждане ние още нѣмаме Но добри наченки за нейното научно обяснение и излагане сж вече на лице. Една отъ тѣхъ е популярната студия на Боянъ Пенева. Тази книжка е едно хармонично съчетание на безспорната научность съ безукорната популярность.

Авторътъ разглежда системно, въ отдѣлни глави, фактитѣ и причинитѣ на наченкитѣ на българското възраждане: положението подъ турцитѣ, духовното иго, западнитѣ влияния, прѣки и чрѣзъ гърци и сърби, политическитѣ събития до края на 18 вѣкъ, влиянието на монастиритѣ и, накрай, Паисия Хилендарски.

Той намира, че робството е създало по-благоприятни условия за обособяването и само-прѣдѣлянето на народа: по-рано е прѣкарвалъ въ феодална разпокжсаность, въ крѣпостно робство, въ постоянни борби съ боляритѣ, а непрѣкжснатитѣ войни сж го умаломощавали. Турската власть отначало не се е мѣсила въ духовния животъ на раята, никаква системна политика на потурчване не е имало, и българската национаднность се съхранява, особно въ планинскитѣ, по-мжчно достжпни мѣстности, които сж се ползували съ значителни привилегии. Войнишкитѣ села сж били разположени по долината на Балкана, Срѣднагора и Родопитѣ: Копривщица, Панагюрище, Котелъ, Жерявна, Градецъ, Ямболъ, Сливенъ, Чепино, Чипровци

и др. Въ тѣхъ, освѣнъ чиновници, не е имало турско население, дори прѣнощуването на турци въ нѣкои отъ тѣхъ е било забранено. Тѣ сѫ доставяли войници, които въ врѣме на война сѫ воювали заедно съ султанскитѣ войски, а въ мирно врѣме сѫ прѣкарвали по шесть мѣсеца въ Цариградъ или Одринъ — да се грижатъ за султанскитѣ и везирски коне, да косятъ сѣно и жънатъ ечмикъ. Отъ балканското село Чипровци е излѣзълъ единъ отъ първитѣ родолюбци *Петъръ Парчевичъ*, който още въ 17 вѣкъ се е опиталъ да организира общо народно възстание. Докато населението на равнинитѣ безропотно се е подчинявало, планинцитѣ сѫ дали първитѣ хайдути, въ врѣме на войни сѫ давали участници противъ Турция, а слѣдъ войнитѣ — изселвали сѫ се отвѫдъ Дунава — въ Влашко, Русия и Австро-Унгария. Необрѣменени съ тежки данъци, защитени отъ произволи, планинцитѣ сѫ се прѣдали на индустриаленъ трудъ, използвали водната сила на потоцитѣ за дърводѣлство, абаджийство и гайтанджийство, развили сѫ кожарството, чехларството, ножарството, мутафчийството и свързаната съ занаятитѣ търговия и то въ широкитѣ прѣдѣли на турската империя и вънъ отъ нея. Тѣхното благосъстояние имъ позволявало да издържатъ училища и утители. Най-виднитѣ дѣйци на възраждането сѫ излѣзли отъ срѣдата на балканското население: Априловъ и Палаузови — Габрово; Славейковъ — Трѣвна; Иларионъ Макариополски — Елена; Найденъ Геровъ и Якимъ Груевъ — Копривщица; д-ръ Селимински и Чинтуловъ — Сливенъ; Войниковъ, Блъсковъ и Василъ Друмевъ — Шуменъ; Богоровъ — Карлово: само Котелъ и околностьта му сѫ дали Софрония, Неофита Бозвели, Берона, Райно Поповича, Гаврилъ Кръстевича, Стефанъ Богороди, Ки-

пиловски. Пакъ отъ балканскитѣ нѣдра излизатъ революционеритѣ Раковски — Котелъ, Воловъ — Шуменъ, Каравеловъ и Бенковски — Копривщица, Левски — Карлово, Ботевъ — Калоферъ, Панайотъ Хитовъ и Хаджи Димитъръ—Сливенъ, Филипъ Тотю — Търновско. Найголѣмото възстание, Априлското, избухва въ Срѣдна-гора.

Българската народность е била заплашена не толкова отъ политическата власть на турцитѣ, колкото отъ котерията около гръцката патриаршия, тъй нареченитѣ фанатиоти, които се стремѣли да владѣятъ българския народъ, както и отъ прѣкото гръцко влияние върху градското население. Патриаршията е образувала една грабежнишка организация, търгуваща съ симония, съ продажба на владишки мѣста. И понеже съ равитието на паричното стопанство алчностьта е расла, тия мѣста сѫ заскѫпвали, а тѣхната скѫпотия карала владицитѣ да оголватъ населението, за да се изплатятъ на патриаршията и сами тѣ да живѣятъ разкошно. За да иматъ повече агенти за доходи, назначавали сѫ грамадно количество свещеници, които като скакалци сѫ скитали и просѣли. Имайки прѣдвидъ не духовното рѫководство, а материалната облага, духовнитѣ чинове сѫ се продавали на невѣжи, които сѫ били толкова неграмотни, щото напр. пѫтешественикътъ Герлахъ (1574 г.), разправя, че одринскиятъ митрополитѣ отказалъ да се подпише въ споменика му, съ извинението, че не знаелъ да пише добрѣ, а отъ четирмата калугери въ митрополията само единътъ умѣелъ да пише, но той отсѫствувалъ! Въ книжката на Пенева е приведено (на стр. 23 — 25) едно потресно описание на Неофита Бозвели, въ Мати Болгария, за гръцкото духовнишко ограбване на българското население. Не е за чудене, дѣто духо-

венството се е ползвало съ грозно име и по неговъ адресъ сѫ съчинени най-прѣзрителни приказки и пословици.

Въ градоветѣ, дѣто търговията първоначално и била въ гръцки рѫцѣ, нашитѣ търговски и по-заможне сѣмейства сѫ имали гърцитѣ като моделъ за подражание. Грькъ значело образованъ и гражданинъ, българинъ — простакъ и дебелоглавъ селенинъ. Това поддаване на българското градско население подъ гръцко влияние не е било отначало плодъ на планомѣрно въздѣйствие, а самопроизволно: търговскитѣ му интереси го закарвали въ тая посока. Гръцкиятъ езикъ и писменость, орѫдие на търговията, сѫ станали признакъ на образованость, търговската кореспонденция се водѣла на гръцки езикъ или, ако на български, то съ гръцки букви, въ домоветѣ се заговорило по гръцки. „Въ Цариградъ и въ по-голѣмитѣ гръцки градове, а сѫщо и въ чужбина сѫ живѣели мнозина способни и образовани погърчени българи, които сѫ работили за процъвтяването на гръцката литература и наука, писали сѫ съчинения и вѣстници, жертвували сѫ за гръцката просвѣта и свобода“ (стр. 19). Чакъ когато, прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ, заяква българското градско население и започва да чувствува своята сила, — то се откѫсва полекалека отъ гръцкото влияние, напуща гръцкия езикъ и, послушно на Паисиевата проповѣдь, не се срамува вече да се нарича българинъ. Типиченъ е случаятъ съ Априлова, който е минавалъ въ Одеса за грькъ-търговецъ, помагалъ е на гръцки училища и забравилъ българския езикъ. Трѣбаше да го лъхне възраждането, за да го накара да научи отново родния си езикъ и да заработи като родолюбецъ. Нѣщо подобно се е случило по-късно и съ Пърличева.

Една отъ важнитѣ причини за запазване националното чувство на българитѣ е западното влияние, което е проникнало било направо, чрѣзъ връзки на българскитѣ търговци съ Австрия или чрѣзъ дубровнишкитѣ търговци, било косвено — чрѣзъ нашитѣ съсѣди. Български търговци сѫ изнасяли памукъ, тютюнъ, вълна и кожи за Австро-Унгария, живѣли сѫ въ тази страна и чрѣзъ нея сѫ се сношавали съ различни европейски народности. Дубровниченитѣ пъкъ — граждани на рагузката република, на източния брѣгъ на Адриатическо море, — сѫ имали специални привилегии въ турската империя, отдѣто сѫ измѣстили венецианскитѣ и генуезкитѣ търговци. Тѣ сѫ имали колонии, въ които влизали и покатоличени българи, въ София, Пловдивъ, Одринъ, Скопие, Русе, Варна, Шуменъ, Провадия, Добричъ, Търново и други градове. Влияли сѫ като славяни съ езикъ сроденъ, като просвѣтени търговци и републиканци. Дубровнишкиятъ търговецъ Павелъ Джорджичъ се е опиталъ въ края на 16 столѣтие да организира възстание въ България. Отъ книгата на дубровнишкия абатъ Мавро Орбини — Паисий е черпилъ изобилно за своята славяно-българска история.

Колкото и странно да се вижда, но западното влияние, тъй благотворно дѣйствуващо за българското възраждане, е проникнало и прѣзъ Гърция. Гърцкитѣ училища служатъ за образецъ на нашитѣ просвѣтители. Въ много отъ тѣхъ, редомъ съ гърци, сѫ се учили и българи. А между учителитѣ въ тѣхъ имало и славяни. „Реформирането на българското учебно дѣло, създаването на свѣтски училища, се длъжи въ висока степень на гръцко влияние“ (стр. 32). Търговскитѣ връзки и литературнитѣ сношения въ монастиритѣ между българи

и гърци сѫ засилили влиянието на послѣднитѣ. „Не навсѣкждѣ гърци и българи сѫ били въ враждебни отношения прѣзъ 17 и 18 вѣкъ — особено близки сѫ били въ по голѣмитѣ градовѣ. Прѣзъ 18 вѣкъ ние срѣщаме гърци, които работятъ за българската просвѣта, и българи, които се подвизаватъ като гръцки просвѣтители и книжовници“ (стр. 32—33). Новата българска литература е сѫщо повлияна отъ гръцката, съ измѣстване черковно-религиозното съдържание съ свѣтско, съ опитване да се пише на общедостѫпенъ езикъ. Дамаскинитѣ, сборници съ смѣсено съдържание, възникватъ подъ влиянието на гръцкия книжовникъ Дамаскинъ Студитъ.

Западното влияние е прониквало и прѣзъ Сърбия. Както Гърция, така а Сърбия, намирайки се на окраининитѣ на турската империя, не тъй угнетени, както България, и въ прѣко съприкосновение съ западния свѣтъ, по-рано започватъ да се пробуждатъ. Сръбски училища сѫ се посѣщавали и отъ български дѣца отъ западнитѣ краища. Заедно съ сърби, къмъ края на 17 вѣкъ изселватъ се и българи въ Австрия, която става огнище на пробуда. По-буднитѣ отъ изселенитѣ българи сѫ работили и за сръбското възраждане. Наши търговци се намирали въ постоянни сношения съ Сърбия и Австрия. Сръбскиятъ историкъ Иванъ Раичъ, бащата ва когото е билъ българинъ отъ Видинъ, посѣтилъ Хилендарския монастиръ, дѣто общувалъ съ български калугери. Доситей Обрадовичъ, най-голѣмиятъ сръбски просвѣтитель, се срѣщалъ съ българи и имъ въздѣйствалъ. Атонъ е посѣтенъ и отъ сръбския архимандритъ Герасимъ Зеличъ, който разпитвалъ българскитѣ гости за произволитѣ на гръцкото духовенство въ България. Отъ друга страна, Паисий Хилендарски, прѣди да напише своята

история, посѣтилъ Карловци, седалище на сръбски митрополитъ, съ богата библиотека, — тамъ Паисий намира историята на Мавро Орбини. „Ние срѣщаме български и сръбски дѣйци, които съ еднаква ревность и прѣданость сѫ служили на елиния и другия народъ, имали сѫ прѣдвидъ както нашата, тъй и сръбската просвѣта. И днесъ за нѣкои отъ тѣхъ, при липса на биографически данни, като сѫдимъ само по тѣхнитѣ произведения и по тѣхната дѣйность, мѫчно можемъ рѣши дали сѫ били сърби или българи“ (стр. 39). Славянобългарскиятъ и славяносръбскиятъ езикъ, на които сѫ се списвали тогавашнитѣ български и сръбски книги, не сѫ се различавали много и сѫ били достѫпни за наши и сръбски писатели и четци.

Авторътъ на извѣстната Стематография, издадена въ Виена прѣзъ 1741 г., Христофоръ Жефаровичъ и досега не се знае точно сърбинъ ли е билъ или българинъ. Б. Пеневъ го смѣта за българинъ, възъ основа на документъ отъ 1764 г., намѣренъ въ архивата на руския синодъ, дѣто е нареченъ „священникъ булгаръ Зефаровичъ“. Жефаровичъ „работи едноврѣмено за пробуждането на двата славянски народа. Той е нераздѣлно свързанъ съ историята на българската и сръбска литература и изразява тѣхната общность“ (стр. 42). Въ книгата си той отбѣлѣзва своето отечество ту като българско, ту като сръбско. Книгата е написана на черковнославянски езикъ руска редакция, — а на тоя езикъ тогава сѫ пишели повечето наши и сръбски книжовници. Отъ нея сърбитѣ сѫ заели своя гербъ, а нашиятъ Богоровъ я пазѣлъ като светиня.

Материалниятъ и политически упадъкъ на Турция измѣня взаимнитѣ ѝ отнощения съ завоюванитѣ отъ нея

страни. Гнетътъ й се усилва, а съ него и съпротивата на потиснатитѣ, окуражени отъ нейния упадъкъ. Започватъ се изселвания, покатоличаване, възстания. Отъ срѣдата на 18 вѣкъ нейнитѣ християнски населения захвашатъ да теготѣятъ къмъ Русия. Слѣдъ войната на Русия съ Турция, която на 1774 година свършва съ сключване миръ въ Кючукъ Кайнарджа, Русия добива възможность да се мѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на Турция, а българитѣ — да търгуватъ свободно съ Русия. Упадъкътъ на Турция особно се усилва къмъ края на 18 вѣкъ, поради кърджалийскитѣ движения. Централната власть не може да ги обуздае и българското градско население е принудено да се самозащищава, а това повдига вѣрата му въ себе си и усилва неговата смѣлость Български селени, изложени на гонения въ селата, масово приждатъ въ градоветѣ, дѣто намиратъ закрила, и въ началото на миналото столѣтие придобиватъ българска физиономия дори градове, които дотогава сж били турски. Сплотеното българско население въ градоветѣ се организира въ професионални сдружения и, заякнало съ икономическата си мощь, става носитель на възраждането духовно и политическо.

Професоръ Шишмановъ въ студията си „Паисий и неговата епоха“ (отпечатъкъ отъ Списанието на Българската Академия на Наукитѣ, София 1914), привежда интересни данни за това побългаряване на градоветѣ. Той цитира професоръ Юрданъ Иванова за гр. Кюстендилъ, обърнатъ въ чисто турски градъ, — нѣщо, което траело докждѣ срѣдата на 18 вѣкъ, когато въ турския Кюстендилъ почнали да се заселватъ по градскитѣ покрайнини българи — селени отъ околностьта . . . За заселването на българитѣ въ Кюстендилъ спомогнали главно

размирнитѣ врѣмена въ турско прѣзъ края на 18 и началото на 19 столѣтие и пр.". Сѫщото твърди другъ единъ изслѣдватель, Н. И. Милевъ, който пише за състоянието на Турция въ края на 18 вѣкъ: „Всички извори сѫ прочее съгласни върху непосрѣдственитѣ сетнини отъ лошото управление и отъ насилията на администрацията (въ турската империя): обѣдняване и обезлюдяване на страната, бѣгство на селското население, най-безпомощното, въ градоветѣ и емигриране въ чужбина . . . Приемътъ на селско население въ градоветѣ засили българския елементъ въ послѣднитѣ и умножи редоветѣ на разнитѣ еснафи, които се явиха по-сетнѣ носители на нашето национално възраждане".

Изтъкнатитѣ дотукъ причини би били достатъчни за разбиране началото на нашето възраждане. Но авторътъ на студията се спира на още една послѣдна: ролята на монастиритѣ, особено Рилския и славянскитѣ атонски монастири, и специално на хилендарския монахъ Паисия, съ неговата Славяно-Българска история.

Паисий Хилендарски[1]).

Нашиятъ монахъ не прилича на Пушкиновия лѣтописецъ въ „Борисъ Годуновъ", който

Добру и злу внимая равнодушно,
Не вѣдаетъ ни радости, ни гнѣва.

Той е прѣпълненъ съ негодуване противъ неразумнитѣ и юродитѣ, които се срамуватъ да се нарекатъ българи, и се рови въ старинитѣ, за да имъ докаже, че

---

[1]) Боянъ Пеневъ — Паисий Хилиндарски.

и българитѣ сж имали царство и господарство. Поетътъ го прѣдставя приведенъ надъ лампа жумяща да скратява нощното бдение съ пълно съзнание за своя героиченъ подвигъ.

Най сетнѣ той свърши и рече: конецъ!
На житие ново азъ турихъ вѣнецъ!
Отъ днеска нататъкъ българскиятъ родъ
История има и става народъ.

Паисий е страстна натура, изпълнена съ благороденъ гнѣвъ. Неговото значение не се крие въ спокойното, безстрастно, обективно събиране и излагане фактитѣ на българската история, каквото у него нѣма, а въ тѣхния своеобразенъ подборъ и освѣтление.

Той е ималъ да се бори съ апатията на своя народъ къмъ самия себе си, къмъ своята история, народность и езикъ, съ унижението, въ което българинътъ се намиралъ прѣдъ своитѣ съсѣди гърци и сърби. И за да възбуди националното му съзнание, той иска не само да го заинтересува отъ историята му, но и да го накара да се гордѣе съ нея, съ своето минало, съ нѣкогашна сила, слава, просвѣта и владѣтели. И затова той си служи съ идеализация.

Българскиятъ народъ, споредъ него, е вмѣстилище на всички добродѣтели и стои не по долу, а по-горѣ отъ съсѣдитѣ си. Земята му е добра, красна, изобилна и плодородна. Най-вече сж идеализирани българскитѣ царе. Това патриотично-романтическо отношение къмъ историческата дѣйствителность, — общо за просвѣтителитѣ и на други народи, които започватъ своето възраждане, — е силата и слабостьта на Паисия. Слабость, защото лишава неговия трудъ отъ всѣкикво научно значение. Сила, защото съ красивата измислица

възпламенява, буди, подтиква напрѣдъ. „Ако Паисий, — казва неговия биографъ, — бѣше написалъ една научна история, тя не би имала за нашето възраждане онова значение, което иматъ неговитѣ измислици и прѣиначавания на исторически факти“ (стр. 46). Разбира се, че той не можеше не само да напише, но и просто да си помисли да пише научна история: — за това липсваше както, — да се изразимъ съ единъ икономически терминъ, — спросъ, търсене, така и лична подготовка и вжтрѣшно разположение.

Фикторътъ, който движи историята, споредъ Паисия, това е волята божия. Причината за убиването на Асѣня е дяволътъ, който завидѣлъ на благополучие о му и подбутналъ Иванка. Крумовитѣ войски си служили съ топове, на което ги научилъ единъ избѣгалъ отъ Никифора арапинъ. И пр. и пр. Това сж гледищата и фактитѣ. Разбира се, че тѣхната наивность би била надмината отъ наивностьта, която би възимѣлъ човѣкъ днесъ да ги критикува. Биографътъ само ги излага съ всички подробности, безъ да ги подхвърля на наученъ разборъ. Днешниятъ четецъ, който би се задоволилъ съ Славянобългарската история, не би много знаялъ. Но така ли е било за българскитѣ четци прѣди столѣтие и половина?

Своята цѣль — да пробуди българитѣ къмъ новъ животъ — Паисий напълно постига. Той „идеализира тѣхното минало, за да имъ покаже, че тѣ не сж такива каквито сж били прѣди, разкрива мрачната дѣйствителность на сегашното, за да ги подкани да си извоюватъ духовна свобода, залогъ за която сж прѣдишнитѣ подвизи и човѣшко достойнство на народа. Той се взира въ миналото и сегашното, дири историческата имъ смисъль, поставя на своя народъ задачи, които трѣба часъ

по-скоро да бждатъ разрѣшени, открива му неговитѣ задължения, неговата отговорность прѣдъ историята и бждащето. Внушава на своитѣ съотечественици, че сж призовани да се възродятъ, да се борятъ за своето обособяване, за спасението на ония духовни блага, чрѣзъ които сж се издигнали между други народи, — а не да водятъ въ продължение на вѣкове едно безсмислено и апатично сжществуване. Отъ безличния и бездушенъ робъ той е искалъ да създаде българинъ, домогналъ се е да начертае въ съзнанието на поколѣнията пжтищата на бждащето. Тукъ именно е най-голѣмия му подвигъ, който изглежда нѣкакъ страненъ, невѣроятенъ за онова тъмно робско врѣме" (стр. 42 — 43).

Послѣдното не значи, че този подвигъ е уединенъ единиченъ и необяснимъ. Многобройнитѣ и сжществени причини на българския ренесансъ, най-крупната уводна фигура на който е Паисий, сж разгледани въ прѣдшествващата статия. Интересни указания за влиянията на епохата върху Паисия сж дадени въ студията на професоръ д-ръ Ив. Д. Шишмановъ — „Паисий и неговата епоха — мисли върху генезиса на българското възраждане" (отдѣленъ отпечатъкъ отъ Списанието на Българската Академия на Наукитѣ, София, 1914).

„Прѣувѣличено е, — казва д-ръ Шишмановъ, — да се твърди, че въобще едва съ Паисия се начева нашата духовна пробуда. Началата на новобългарската образованость се криятъ още въ XVI вѣкъ, а можеби и по-рано" (стр. 13).

Да се разбере единъ дѣятель въ неговата историческа обстановка съвсѣмъ не значи да се умаловажатъ заслугитѣ му.

Професоръ Б. Пеневъ се спира подробно на въпроса за въздѣйствието на Славяно-българската история върху редица поколѣния, най-нагледно доказателство за връзкитѣ на Паисия съ неговото врѣме. Прѣписи и прѣработки на тази история досега сѫ извѣстни около 40, което значи, че сѫ били много и много повече. Когато въ 1844 г. Христаки Павловичъ напечатва една прѣработка на Паисиевата история подъ названието Царственикъ, намалява, а навѣрно и спира, прѣписването. „Прѣписитѣ сѫ били наречени отъ самия народъ царственици, цароставници; това име ясно показва, съ какво благоговѣние и вѣра се е отнасялъ простиятъ народъ къмъ книгата на Паисия. Тя е била четена вкѫщи и въ училище — никоя българска книга прѣди това не е била тъй много четена. На нея сѫ гледали като на народна библия, прѣписвали сѫ я търпеливо, съ четливъ почеркъ, украсявали сѫ я съ пъстри старинни орнаменти, поставяли сѫ я въ църква, редомъ съ Евангелието“ (стр. 83 — 84). Котленскиятъ прѣписъ, направенъ отъ попъ Стойка, посегнѣшниятъ Софроний Враченски, е билъ поставенъ въ една черква на вѣчно пазене съ бѣлѣжка: „И кой я усвои или откраднe, да е афоресанъ и проклетъ отъ Господа Бога Саваота и отъ дванадесеттѣ апостоли и отъ (светитѣ) отци, и отъ четири евангелисти. И тучъ и желѣзо, и камъкъ да се стопи, той — ни во вѣки!“

Паисиевата история прѣобразила бащата на Неофита Рилски, който по-рано билъ гъркоманъ. Бащата на Якима Груевъ я челъ въ рѫкописъ. Прѣписването ѝ е отбило Петко Славейкова отъ намѣрението му да се калугери: „Досега, — казва той, — азъ мислѣхъ едностранчиво, самокакъ да спася душата си, а слѣдъ про-

читането на тая история азъ си зададохъ цѣль, какъ да спася народа си, т. е. какъ да му вдъхна патриотизъмъ". Димитъръ Миладиновъ изучвалъ тази история.

Нѣкои прѣписвачи сѫ се прѣпоръчвали за автори на книгата, като замълчаватъ името на Паисия. Това наивно отношение къмъ чуждата духовна собственость намира своето обяснение въ придобивката, завладяването на нашата книжнина, което прѣписвачътъ прави, и въ нѣкои измѣнения, съкращения или допълнения, които той си позволява. „Паисиевата ирония спроти сърби и гърци, — казва авторътъ, — отъ прѣписвачитѣ и прѣработвачитѣ на неговата история е усилена до степеньта на злобно прѣзрѣние къмъ тия два народа" (стр. 89). И книгитѣ имаха своята сѫдба, казватъ римлянитѣ.

Отъ факта, че Славяно българската история е „намѣрила широкъ приемъ между българитѣ и е оставила трайна слѣда въ тѣхното съзнание", авторътъ правилно заключава, че „идеитѣ, изразени въ нея, сѫ назрявали постепенно по-отрано въ духовния животъ" и че „нашето възраждане трѣба да се схваща като резултатъ на непрѣкѫснага духовна еволюция, която започва прѣди Паисия" (стр. 83).

Забравениятъ ратникъ по черковния въпросъ.

Г-нъ Ат. Шоповъ е помѣстилъ въ Сборника на Академията една студия озаглавена „Изъ живота и дѣйностьта на Д-ръ Ст. Чомаковъ по черковния въпросъ и възраждането". Заглавието доказва, че това не е био-

графия въ пълната смисъль на думата, а само материали за биография. Самитѣ документи къмъ този първи опитъ да се освѣтли ролята на Д-ръ Чомакова въ извоюването на независима българска черква ще съставятъ втора часть на споменатия трудъ.

Въ наше врѣме се помина Д-ръ Чомаковъ — въ края на 1893 год.; погребанъ бѣ тържествено, съ участието на официалнитѣ власти. Но въ непродължителното врѣме отъ неговата смьрть доднеска той биде основателно забравенъ. Собствено, още приживѣ той бѣ забравенъ, като измѣстенъ отъ живота ветеранъ. Идеитѣ, на които той бѣ посветилъ живота си, бѣха отдавна вече или осѫществени, — а главната отъ тѣхъ бѣ духовната независимость отъ Фенеръ, — или смъртно сразени, — каквато бѣ идеята му за сливането на българския народъ съ държавата на османлиитѣ. Толкозъ по-спокойно може да се разгледатъ животътъ и дѣйностьта му, и г. Шоповъ е избралъ добро врѣме, което при това съвпада съ столѣтие отъ рождението на Д-ръ Чомакова (роденъ 1819 г.).

Голѣма часть отъ своето изслѣдване г. Шоповъ посветява на икономическитѣ фактори на нашето възраждане, — не откѫснато, а въ връзка съ задачата си да освѣтли дѣйностьта на Д-ръ Чомакова. Съ право той заключава, че „това възраждане се подема главно слѣдъ икономическото повдигане на новосъздаденото въ края на осемнадесетия и началото на деветнадесетия вѣкъ българско гражданство и слѣдъ по-доброто организиране и успѣхъ на българскитѣ еснафи“. Върху тази почва поникватъ първитѣ идеи за национално обособяване, отначало и за едни обществени елементи — само духовно по-тѣсно и за нови елементи — сѫщо така и

политическо обособяване. Които се спрѣха само на пър вото, тѣ сж извѣстни като черковници; които отидох по нататъкъ д поискаха политическо откжсване отъ гур ската империя — стигнаха на противоположния край и замѣниха екзарха съ Караджата. Взаимнитѣ много остри горещи и страстни борби между тия двѣ течения на врѣмето си — днесъ сж изживѣни, за да не кажем приели сж съвсѣмъ друга форма, и затова могатъ да се освѣтлятъ безпристрастно.

На значението на Д-ръ Чомакова е посочилъ Гав рилъ Кръстовичъ въ рапорта си прѣдъ първия български народенъ съборъ въ Ортакьой, Цариградъ, въ началото на 1871 г., свиканъ за изработване екзархийския уставъ:... „мжкитѣ бѣха голѣми, защото имахме да се боримъ противъ фермани и берати, противъ патрици, противъ европейска политика. Нарекоха ни прѣдатели, еретици противоправителствени. Ние не чувахме. Българскиятъ народъ постоянствуваше. Но трѣбаше дѣятели. Тѣ се намѣриха — да сж здрави! Отъ тѣхъ най-първиятъ е билъ г. Ст. Чомаковъ, безъ когото надали щѣше може да се свърши работата“.

Какви сж били основнитѣ идеи на тогова, който е билъ „най-първиятъ“ въ черковната борба и „безъ когото надали щѣше може да се свърши работата“? Той самъ ги е изказалъ въ първата си рѣчь прѣдъ сжщия съборъ и въ протоколитѣ на послѣдния тѣ сж сведени до три точки: 1) съхранение и неприкосновеность на бащината ни вѣра; 2) прѣданость безгранична къмъ султанското правителство; 3) цѣлокупность на българ ския народъ. Първата и третата точка значеха: само-стойна българска черква, еднакво независима, както отъ фенеръ, така и отъ Петербургъ или Римъ, при това

обединяваща всички български краища, всички български населения. Всѣко отстжпление отъ тази програма е срѣщало енергичната съпротива на Д-ръ Чомакова, който не се е подвоумилъ да влѣзе въ конфликтъ съ екзархъ Антима, намиращъ се подъ влиянието на руската политика и клонящъ къмъ дигане на схизмата и помиряване съ патриаршията.

Безграничната прѣданость къмъ султанското правителство у Д ръ Чомакова не е било само опортюнизъмъ и замазване очи. Неговото туркофилство е било искрено, дълбоко и страстно, въпросъ на непоколебимо убѣждение. Никакво политическо движение, никакви комитети, чети и възстания, нито помисъль за откжсване отъ турската империя. Дуалистическиятъ мемуаръ на букурещкия таенъ комитетъ до султана (1867 година) срѣща неговия протестъ; критското възстание на гърцитѣ не се одобрява отъ него; турското правителство го праща въ Пловдивъ да събира подписи срѣщу рѣшенията на цариградската конференция въ 1876 г. — навсѣкждѣ и винаги Д-ръ Чомаковъ е отоманецъ, бди за непоклатимостьта на империята. Въ турско-българското сближение е виждалъ той успѣхитѣ на българския народъ. „Той искаше, — казва г. Шоповъ, — да не се бута по никакъвъ начинъ турското владичество у насъ, и ние българитѣ да си живѣемъ въ турската империя мирно и спокойно при една самостоятелна народна черква, безъ никакви отъ нейна страна духовни връзки съ цариградската патриаршия, още по-малко съ руската пвавославна черква". Въ една записка до правителството Д-ръ Чомаковъ иска „правителството да създаде България, а не България да създаде сама себе си", и очаква „свобода за българския народъ, но тая свобода да не

признава други източникъ, друго покровителство и друга цѣль, освѣнъ императорската воля и величието на отоманската империя".

За поколѣнията слѣдъ освобождението тия възгледи се виждатъ странни, за да не кажемъ роболѣпни, и като такива — сѣкашъ хвърлятъ сѣнка върху моралния куражъ на Д-ръ Чомакова. Нищо подобно! Тѣ не сж били лицемѣрни, а дълбоко искрени. Нито сж били специфично Чомаковски, а сж поддържани на врѣмето си отъ мнозина, между които Д-ръ Чомаковъ е билъ единъ отъ най-първитѣ. Въ тия идеи Д-ръ Чомаковъ е билъ затвърденъ отъ полската емиграция въ Парижъ, Цариградъ и Пловдивъ и отъ английскитѣ мисии въ Турция. Вѣрвало се е, че Турция ще закрѣпне съ привързване на българитѣ и чрѣзъ единение съ тѣхъ, като доброволно и по инициативата на самото турско правителство имъ се дадатъ извѣстни права. Но самитѣ тѣзи идеи сж поникнали на българска почва. Тѣхъ Д-ръ Чомаковъ ги е получилъ, както казва г. Шоповъ, „като наслѣдство отъ сродницитѣ си Чалъковци, които всѣкога сж били ближни на турскитѣ власти, ползували сж се съ тѣхното довѣрие и сж работили съ тѣхъ".

А какви сж били тия сродници и на какво се дължи тѣхното туркофилство? Тѣ, както и други български сѣмейства отъ други градове, сж събирали бегликa и сж доставяли добитъкъ за турската войска. Бегликчиитѣ и джелепитѣ, тия пионери на българския капитализъмъ, сж създадени отъ империята, и въ нейната цѣлость е залогътъ на тѣхното прѣуспяване.

Авторътъ доста грижливо разлежда ролята на тоя зачатъченъ капитализъмъ за нашето възраждане, и това е едвали не най-интереснатa глава на неговото изслѣд-

ване. Чалъковци и Д-ръ Чомаковъ сж отъ Копривщица. „Доходната търговия въ самото начало на миналия вѣкъ е било събирането, отгледването и карането въ Цариградъ овци. Най-състоятелнитѣ хора сж били джелепи, и тѣмъ се дължи въздигането въ възраждането и на черкви, и на училища". Съ фермани джелепитѣ сж се освобождавали отъ мита и даждия по закарването на овцитѣ въ Цариградъ. Правителството, за да достави месо на войската и за населението въ столицата, улесняваше е събирачитѣ и търговцитѣ на овци, а най-опитнитѣ скотовъдци сж били българитѣ. За да могатъ българитѣ бегликчии да събиратъ повече данъкъ и да не имъ се укрие отъ погледа стока, тѣмъ се е позволявало да държатъ въоржжени свити и на своя отговорность, дори съ съдѣйствието на мѣстнитѣ власти, да арестуватъ, глобятъ и биятъ укривателитѣ на стоката си, па били тѣ и най-вироглави бейове. Агентитѣ на бегликчиитѣ трѣбало да бждатъ грамотни, смѣли, добрѣ въоржжени, въ турска носия и снабдени съ добъръ конь. Смѣтали ги за царски хора, подсждни само на своитѣ началници, ходили изъ села и планини придружени отъ въоржжени сеймени, все българи. Оттамъ сравнително по-голѣмата интелигентность на населението въ Копривщица и Панагюрище.

За материалната тяжесть на бегликчии и джелепи г. Шоповъ привежда интересни данни. Бегликчията Петъръ Доганов донесълъ отъ Албания въ Копривщица читирсеть катъра съ пари. „Кжщитѣ му въ Копривщица били като палати; той ималъ особни кжщи за слугитѣ си. Когато умиралъ, оставилъ на коня си единъ видъ пенсия и заповѣдалъ да го гледатъ добрѣ, да го не ездятъ и да го оставятъ да умре отъ собствената си

смърть. При погребението коньтъ водили слѣдъ тѣлото му, и той цвилилъ". Единъ познайникъ на автора му разправялъ, че когато прѣзъ четиридесеттѣ години отишълъ въ Цариградъ, заварилъ въ Чорапчи-ханъ една стая пълна съ торби съ пари, които бегликчиитѣ Чалъковци получили отъ правителството.

Съ своята икономическа тяжесть пионеритѣ на българския капитализъмъ сж импонирало и прѣдъ турското правителство, и прѣдъ българската народна маса. Съ своитѣ срѣдства тѣ сж съдѣйствали за постройката на черкви и отварянето на училища. Отъ тѣхната срѣда е излѣзълъ Д-ръ Чомаковъ, който по образование, способности и изтрайливость е застаналъ начело на черковната борба.

Легендата за Хаджи Димитра.

Нѣма двѣ мнѣния за дивната пѣсень на Ботева: Живъ е той, живъ е. Кой каквото ще да казва за Ботева, каквито противорѣчиви страсти и да възбужда неговата личность и идеи, всички сж единодушни въ възхищението си отъ тази пѣсень. „Малко е поетическото наслѣдство отъ Ботева, — казваше Пенчо Славейковъ [1]), — но голѣмото наслѣдство на другитѣ не може да се мѣри съ него". А въ това малко по количество, но велико по качество поетическо наслѣдство като многограненъ брилянтъ лъщи най-красивото творение на българската поезия доднеска — Живъ е той . . ."

„Тя не само е прѣвъзходна, а величествена пѣсень, — казва пакъ Славейковъ на друго мѣсто [2]). —

---

[1]) „Българската поезия" въ сп. „Мисъль", г. XVI, кн. II, стр 87.

[2]) „Живъ е той, живъ е . . ." въ сп. „Мисъль". год XVI, кн. V, стр. 298—299.

Тя е отъ ония творения и божи, и човѣшки, които смайватъ и увличатъ, отъ ония красавици, на които недостатъцитѣ ние знаемъ много добрѣ и всепакъ губимъ ума и дума прѣдъ тѣхъ . . . Величествената картина, която поетътъ разтваря прѣдъ насъ, нѣма равна другарка въ нашата поезия, и икономията на срѣдствата, съ които я е нарисувалъ, се срѣща само у гениални пѣвци".

Казахме: възхищението е всеобщо, а привеждаме именно Славейкова само за това, защото по-рано той не само отричаше на Ботева качеството на великъ поетъ, но и намираше, че „едвали може да се нарѣче добъръ поетъ" [1]). Но поетическиятъ усѣтъ на Славейкова надви по-късно отвращението му къмъ „онзи бѣсъ на человѣшката мисъль, който се нарича анархизъмъ" и зарадъ който порано отричаше Ботевата поезия, и той на два пѫти въ „Мисъль" се повърна да изкаже възхищението си отъ тази поезия и специално отъ занимаващата ни пѣсень. Той казва още: „Самопророчеството, което съдържа Живъ е той, живъ е, възвисява поезията на тая Ботева пѣсень, която и безъ това е едвали не най хубавата пѣсень на поета, пълна съ дивни картини изъ нашия животъ и природа, на който Балканътъ пѣе своята хайдушка пѣсень и въ който има стихове буйни и великолѣпни" („Мисъль", г. XVI, кн. V, стр. 88).

Какъ е създадена пѣсеньта за Хаджи Димитра?

Стоянъ Заимовъ разправялъ на Захария Стояновъ, че Ботевъ написалъ тази пѣсень „въ Гюргево въ домътъ на Димитъръ Горова една вечерь за нѣколко ми-

---

[2]) Гл. фейлетонитѣ на в. „Знаме" отъ 20 августъ и 3 септемврий 1897, г. III, бр. 36 и 37, подписани съ буквата Ц.

нути. Поводъ и вдъхновение му далъ разказътъ на баба Тонка за Хаджи Димитра" („Христо Ботевъ, опитъ за биография", стр. 458—459).

Стихотворението е датирано 11 августъ 1873. Хаджи Димитъръ е загиналъ на Бузлуджа на 18 юлий ст. ст. 1868. Петь години поетътъ е носилъ въ себе си образа на своя херой. Ако разказа на Заимова е точенъ, той трѣба да се разбира въ тоя смисълъ: подъ впечатлението на разговоръ за Хаджи Димитра поетътъ набързо е излѣлъ на хартия онова, което отдавна се е носило въ главата му.

Да се обърнемъ пакъ къмъ Пенчо Славейкова. „Не само у лиричнитѣ поети, — казва той, — обикновено творчеството се почва прѣко отъ нѣкакъвъ фактъ, който, по какъвто и да било начинъ, е завладѣлъ вниманието на поета, — и тоя фактъ става центъръ на творението. Около него ставатъ сетнѣ съзнателнитѣ и несъзнателнитѣ комбинации, уяснява се и установява композицията на цѣлото" (Мисъль, год. XVI, кн. V, стр. 293).

Отъ какъвъ фактъ се е започнало творчеството на пѣсеньта Живъ е той? — Отъ легендата, че Хаджи Димитъръ не е умрѣлъ. А за създаването на тази легенда ние днесъ притежаваме многобройни указания, които ще посочимъ по-нататъкъ. Сега ще се спремъ на отношението на Ботева къмъ Хаджи Димитра.

Тѣхното запознаване е разправено живописно и подробно отъ Захария Стояновъ. То станало въ хъшовската кръчма на Дочо Царски въ Гюргево. Ботевъ отивалъ, прѣзъ 1867 година, деветнайсетгодишенъ, ужъ отново въ Русия, а се озовалъ — и артисалъ — въ Румъния. За първи пѫть му се удало да попадне

въ срѣдата на емиграцията, — носительтъ на революцията, на която той рѣшилъ да посвети живота си. Всрѣдъ шумнитѣ разговори и хайдушки пѣсни, трогнатъ и разпаленъ, младиятъ Ботевъ се прѣдставилъ на войводата:

— Вашъ покоренъ, Христо Петковъ, родомъ отъ Калоферъ, бившъ ученикъ въ Одеса, да ви се прѣпоржчамъ. Господине! бждете увѣрени, че прѣзъ цѣлия си животъ едвамъ тая вечерь азъ усѣтихъ, че съмъ българинъ, че има защо да живѣя и да се гордѣя на тоя свѣтъ! Да ви е живо името, да живѣе славната ви дружина, да живѣятъ народнитѣ хайдути! Оттукъ нататъкъ азъ съмъ вашъ вѣренъ и нераздѣленъ другарь... (ib., стр. 104).

Дали този рааказъ, който Захарий Стояновъ прѣдава по думитѣ на Ботеви познайници, които го били чували отъ самия него, отговаря напълно или само приблизително на истината, не може да се установи, но и не е нужно: и да не е съвсѣмъ точенъ, той е твърдѣ вѣроятенъ. Младиятъ пѣвецъ на Хайдути ще да се е плѣнилъ отъ внушителната фигура на Хаджи Димитра. Само случаятъ му е побъркалъ да тръгне съ неговата чета на другата година. Той е билъ готовъ и завѣщанието му (На прощаване) било вече написано.

Своя възторгъ отъ Хаджи Димитра и другаритѣ му Ботевъ печатно изказва три години слѣдъ тѣхния подвигъ въ пламенни слова: „Тѣзи мжченици на свободата, що измрѣха съ усмивка на уста, бѣха наши приятели, наши братя; съ тѣхъ сѣдахме на богата и бѣдна трапеза и разговаряхме за сждбата на нашето потъпкано отечество . . .; съ тѣхъ дѣлѣхме всичко, само смъртьта и свободата не можахме съ тѣхъ да раздѣлимъ! Затова

елате, да ги споменемъ съ добра и свята паметь за наши и славна за нашия злочестъ народъ!" (гл. статията „Петрушанъ", Съчинения, стр. 180).

Въ сѫщата статия той оцѣнява „героическия подвигъ" на Хаджи Димитровата чета и го смѣта за „славно събитие, което направи епоха, както въ историята на нашата емиграция, тъй сѫщо и въ историята на нашето политическо и умствено възраждане. Какъвъ споменъ за потомството! Какъвъ урокъ, какъвъ примѣръ за насъ, братя емигранти! Шепа рѣшителни млади момци безъ никаква революционна организация, безъ никакви срѣдства, прѣзрѣни и гонени, — момци, които прѣтърпѣха всичко за една благородна свята цѣль, — минаха Дунава и съ живо свидѣтелство показаха, какви съкровища се криятъ въ душата на българина . . . Наистина, голѣма душевна сила трѣба да има човѣкъ, за да може да каже: ние си достигнахме цѣльта, защото измираме, а вие още не сте, защото сте живи! . . . А това трѣба да каже всѣки, който мре за свободата и човѣчеството; това и казаха съ примѣра си нашитѣ възстаници въ 1868 година подъ войводството на Хаджи Димитра и Стефанъ Караджа" („Съчинения", стр. 179).

„Тѣ измрѣха, но тѣхната смърть бѣше гръменъ ударъ за Турция, гръменъ и за нашето отечество — на първитѣ извѣсти падането, на второто — възраждането. Сънливиятъ тиранинъ залитна на трона отъ думитѣ: Болгаристанъ калктж, и окачи мъртвия Черковенъ въпросъ на галваническа кука, съ което, безъ да иска, призна името на робитѣ си — призна борбата. Будниятъ народъ се стресна силно, огледа се и, като не можа да скочи на оружие, съ сълзи благослови великия подвигъ на синоветѣ си. Той видѣ и усѣти своята сила.

„И ето до днесъ кръвьта на тѣзи мжченици не е още засъхнала по бащинитѣ ни полета; сѣнкитѣ имъ още бродятъ денемъ и нощемъ и чакатъ онѣзи, които отъ Петрушанъ имъ пожелаха добъръ часъ и добра стига! — Чакатъ нази, братя емигранти, да откопаме коститѣ имъ и избършимъ сълзитѣ на тѣхнитѣ клети майки, които сж вече майки и намъ!“ (Съчинения, стр. 182).

Идеята за безсмъртието на Хаджи Димитра вече се съдържа въ тази статия, въ разредения отъ насъ пасажъ. Но това е едно безсмъртие слѣдъ смъртьта, каквото се приписва на всѣки, чиято паметь остава да живѣе въ народа поради неговитѣ дѣла. Има обаче достатъчно данни, че основата на тази идея за безсмъртието специално на Хаджи Димитра, идеята че той е живъ, физически живъ, че се скита изъ балканитѣ и дава сражения, и то сполучливи сражения, на турцитѣ, — тази идея дълго врѣме слѣдъ разбиване четата му е била тъй всеобщо разпространена, че е добила характера на една легенда. Тя не ще да е останала чужда и на поета, хантирала е неговото въображение, и той мжчно е можелъ да си прѣдстави смъртьта на тѣзи свои „приятели, братя“, съ които е дѣлилъ „скръбь и радость, смѣхъ и сълзи“, съ които е сѣдалъ „на бѣдна и богата трапеза“, съ които е разговарялъ „за сждбата на нашето потъпкано отечество“, съ които е сподѣлялъ „всичко“. Сжщо, както една майка не може да си прѣдстави смъртьта на любимо чедо, което при раздѣлата е било здраво и читаво, но умира и е погребено далечъ отъ нея. Първиятъ стѣненъ календаръ на Ботева е посветенъ Хаджи Димитру, съ портретъ и прѣпечатана пѣсеньта за него; въ тоя календаръ между празницитѣ

на светцитѣ съ тлъсти букви и съ кръстче отпрѣдѣ е напечатано къмъ 17 августъ: „Великомжч. Хаджи Димитъръ Асѣнйовъ". И така: „живъ е той" пѣе поетътъ, „живъ е той" приглася календаржията — заедно съ съврѣменицитѣ си, за които Хаджи Димитъръ още върлувалъ изъ планинитѣ.

Въ „Архивъ на Възраждането"[1]) се срѣщатъ нѣколко писма на разни лица отъ различни дати, които говорятъ за Хаджи Димитра по слѣдния начинъ:

На 6 августъ 1868 П. Н. Юрдановъ, бждащъ четникъ, който умира заедно съ Ботева, пише на Панайотъ Хитова изъ Крайова: „Има 7 дена отъ каксамъ стигналъ тука, добри новини имами, които дохождатъ, писма изъ българія, казватъ какво чи досега застанали скупъ бунтовницити до 10000 или дванаиси хиляди души въ Балкана и на предватъ добре гдето се ударятъ се победяватъ нашти, добиватъ" (Архивъ, 383).

На 20 августъ с. г. Иванъ П. Х. Кършовски, който година по-рано е придружавалъ Панайота по Балкана, му пише отъ Галацъ: „Като нѣмамъ друго що да вы пишіж, освѣнъ да ви сж похваліж: че чернія хайверъ къмъ насъ има добра цѣна; червенія пакъ напротывъ отъ день на день не само, нъ и отъ минутъ на минутъ сваля се" (Архивъ, 464). Г-нъ Страшимировъ бѣлѣжи, че черенъ хайверъ значело: „българскитѣ възстаници въ Балкана подъ воеводството на Хаджи Димитра и Стефанъ Караджа", а червенъ хайверъ — турцитѣ.

На 4 септемврий с. г. Г. Д. Втораковъ пише Панайоту отъ Букурещъ: „Преключвамъ ви едно писмо

---

[1]) Томъ I. — Документи по политическото възраждане, подъ редакцията на Д-ръ Д. Т. Страшимировъ. София 1903.

отъ него (бакалинътъ отъ Гюргево) на Гърски, въ което ще видишъ чи ви подканва да испращате стока (възтаници), защото той вярва чи имало много стока, около Сливенъ Габрово и проч. както го вярватъ тука сичкити" (Архивъ, 438).

На 11 октомврий с. г. Т. Ковачовъ пише Панайоту отъ Букурещъ: „Нови, дойдоха пжтници отъ Сл(ивенъ) кои то сж научихме сигорно за хадж. (Хаджи Димитъръ) като бил страшно обграден отъ неприятели и въ зло положенне. Нѣкой си сливненецъ Гунчу съ 18-мина като излѣзал и убралъ поща-та съ 30,000 гр(оша) които ги има въ кемеря си, тогава неприятели те като сж пускатъ да го видатъ и за да не би минала друга нѣкои чета, намѣрилъ Х-та мѣсто да слѣзе надъ Хаскьои и тамо като намира на неприятеля стражи-те слаби, нападва вжрху имъ, и пушки-те имъ като биле четтисани, зема отъ тяхъ 200 заедно съ нѣколко санджка барутъ. Като разбили неприятеля че зели да бѣгатъ кжмъ Казанлжкъ излѣзли отъ Казанлжкъ народъ че нападва на аскеря, дуто паднали много аскерь додѣ ги разумял народа, и тя битка та джржала 4 часа, Х-та (хаджията) намѣрилъ врѣме че заминалъ за Доспатъ дѣто се научавамe сигоръ че сж е съединилъ съ Добре Кара Петра и още двѣ чети. Около Рила. Направили и шанцове за отбрана. Приехме извесіе отъ неврокопски пжтници че въ Доспатъ неможе да префръкне нито птичка" (Архивъ, 321—322).

На 15 януарий 1869 сжщиятъ Ковачовъ пише пакъ на Панайота отъ Турно Магурели: „Ново, некои си Полонезин пратень отъ... за да иди и да сж срещне съ Х. Д. (Хаджи Димитра) тжй като дошел, уверява ни сигорно че Х. Д. съ повече отъ 1000 м(омци)

добре е, живее юнашки съ 4 топа, на което оградили манастиря и го осигурили, на което за припитаніе, освен тях и свещеници-те може и още нѣколцина да сѫ припитаватъ. Радость . . ." (Архивъ, 325).

Ковачевъ не се уморява да твърди все „сигурно", че Хаджи Димитъръ е живъ и продължава борбата. Прѣзъ пролѣтьта на 1869 (датата не отбѣлѣзана) той пише Панайоту, вече съ революционния си псевдонимъ Азисъ Достунузъ Аафузъ ефенди: „Л(евски) отиде къмъ Солунъ за да сѫ споразумее съ х. Д.[1]) щото и тои ималъ 600 купини овнѣ за лѫчини заедно и въ едно врѣме да зафанатъ" (Архивъ, 329).

На 9 май с. г. сѫщиятъ пише пакъ на Панайота отъ Турну-Магурели: „новини-те кои-то научихме въ отечество-то ни чрезъ е д и н с и г о р е н ч е о в е к к о й-т о е в и д я л с а м ъ", а тия новини сѫ: „На сливенскія-а пѫть за Елена, селото Дреновецъ, на лютургіа, дошле отъ х. Димитрови-те момцѣ 12 души вооружени добре, като оставатъ 6-мина на врата-та, и 6-на отиватъ тѫ целуватъ икони-те. Миросва ги свещенника, и дава анафура, споредъ обичаи а; излизатъ, и влизатъ други-тѣ 6-на сѫщо и тѣ си направѫтъ обичаи а??? Като се свършила света-та литургія разговорили сѫ съ народа, и изскали за да явѭтъ на Субаша тѫ, но субаша казалъ на народа, че нема заповедъ да гони такива хора, нито да ги пита отъ гдѣ идатъ и за какво ходатъ; при това каза на народа да имъ кажатъ че го не намерили; и ако искатъ ядене, петіе да имъ дадѫтъ но пари да не искатъ; ся-

---

[1]) Тукъ г. Страшимировъ бѣлѣжи: „Съ Хаджи Димитра? Дълго с л ѣ д ъ н е г о в а т а с м ъ р т ь н а Б у з л у д ж а в ѣ р в а ш е с е о щ е, ч е т о й с е б и е с ъ т у р ц и т ѣ".

датъ въ двора на церквата съ по-пжрви-те отъ народа, ядватъ, пиватъ добре, и сж отъ теглятъ за работж-тж си въ планинж-тж????" (Архивъ, 330).

Въ „Миналото, етюди върху запискитѣ на Захария Стояновъ" (София 1895), Стоянъ Заимовъ ни дава единъ „списъкъ на документитѣ, находящи се въ частната архива на Кирякъ Цанковъ, бивши членъ на Централния комитетъ", между които за годината 1869 се намирало „писмо отъ Турну-Магурели, 25 януарий, подписано отъ П. Ковачовъ, Петъръ Икономовъ, Д. Хр. Поповъ, въ което извѣстяватъ, че ще пратятъ вѣренъ човѣкъ до Рилския монастиръ, та да издири и се споразумѣе съ Х. Димитъръ Асѣновъ и неговата дружина, за които се прѣдаваше въ онова врѣме между народа, че били живи и се укрѣпявали на казаното мѣсто, та да се поднови пакъ възстаническото дѣло. Тѣ искатъ наставления". (стр. 220).

Досега „сигурнитѣ" извѣстия за Хаджи Димитра и четата му датиратъ отъ 1868 и 1869. Но което е много по-фрапантно, то е че чакъ три години слѣдъ смъртьта на Хаджи Димитра отгласътъ за неговото безсмъртие не е изчезналъ, а вече е придобилъ характеръ на легенда. На 7 юний 1871 Иванъ Т. Драсовъ (подписанъ Мурадоолу Ибрахимъ) пита Данаилъ Хр. Попова (Азисъ Рушидоолу) въ Турну-Магурели: „Наистина ли е Хаджи Димитъръ въ Галацъ и Гюргево билъ, зачто-то наши хора ни казаха, че го виждали" (Архивъ, 182). Тукъ г. Страшимировъ сжщо е забѣлѣзалъ: „Извѣстно е, че дълги години, слѣдъ като Хаджи Димитъръ падна въ 1868 г. на Бузлуджа, слухове се разнасяха, че е билъ живъ още и се спасилъ".

Дотука за частнитѣ писма. Сега да видимъ, какъ легендата за Хаджи Димитра се е проявила въ печата,

Въ уводната статия на в. „Народность“ отъ 11 октомврий 1868 (год. I, бр. 42) се прѣдаватъ „послѣднитѣ ни извѣстия, що имаме отъ Българско“, а тѣ сж; „какво възстаницитѣ, които сж достигнали до 2500 души, уморени отъ непрѣстаннитѣ битки за прѣзъ три мѣсеца, раздѣлили се на три главни отдѣления, отъ които двѣтѣ сж потеглили въ Македонскитѣ планини и едната, най-голѣмата, подъ командата на Хаджи Димитра, се отеглила въ Рила планина за прѣзимуване; значителний мънастиръ свети Иванъ Рилски билъ даже въ тѣхни ржцѣ, дѣто имали приготвени всички провизии за прѣзъ зимата“. — И това три мѣсеца слѣдъ смъртьта на Хаджи Димитра и изтрѣбването или разпиляването на неговата чета. . . .

Сждбата на Хаджи Димитра най-много е занимавала редакцията на браилския в. „Дунавска Зора“.

Въ отдѣла „Разни“ на брой 48 отъ 20 октомврий 1868 „Дунавска Зора“ пише: „Прочитаме въ в. Световид: Отъ Рила 27 сепгемврий (дописка на Световида). Дружината на балканскитѣ войводи Хаджи Димитъръ и Хаджи Никола е на число до 3000 добрѣ оржжени юнаци. Тѣхното срѣдоточие е Рилский мънастиръ, който има до 300 калугери снабдени съ добро оржжие. Тоя мънастиръ е много богатъ и е въ такъво мѣстоположение, дѣто само прѣзъ единъ опасенъ тѣснацъ (боазъ) може да се иде до него. Тоя боазъ е въ българскитѣ ржцѣ.

„Досега българскитѣ възстаници сж имали всичко 9—10 благополучни сражения. Числото имъ отъ день на день расте и тѣ се приготвятъ за да прѣзимуватъ въ Балкана, и то въ Рила и въ околностьта му“.

Слѣдъ единъ брой вѣстникътъ се повръща на сжщата тема: „Послѣдни извѣстия. Пишатъ отъ Видинъ 8 октомврий до в. *Световид*:

„Днесъ дойдоха тукъ писма отъ Битоля, които ни съобщаватъ много приятни намъ извѣстия. Войводата Хаджи Димитъръ раздѣлилъ войската си на два полка: едина полкъ оставилъ у Рилската планина подъ главно управление на младия войвода Спира, а съ другия самъ Хаджи Димитъръ отиде, има нѣколко деня, да обсади Сливенъ, градъ у Срѣдня-Гора(?), дѣто българскитѣ юнаци съблѣкоха турската хазна“ (в. Дунавска Зора, бр. 50 отъ 27 октомврий 1868).

Въ вече цитираната Пенчо Славейкова статия „Живъ е той, живъ е“ сж приведени слѣднитѣ нѣколко извадки отъ сжщия вѣстникъ прѣзъ 1869 година:

„Отъ вѣрно мѣсто се извѣстяваме, какво отличний войвода Хаджи Димитъръ е прѣзимувалъ съ своитѣ храбри юнаци въ обятията на Стара-Планина и днесъ се намиратъ живо и здраво“ (бр. 19).

„Уже една чета отъ 17 души отъ единъ градъ въ Балкана излѣзла на 1 марта и тръгнала за мѣстото, дѣто прѣзимувалъ Хаджи Димитъръ съ останалитѣ момци“ (бр. 21).

„. . . Хаджи Димитъръ, прѣдводительтъ на българскитѣ възстаници, живѣе, а дѣ му е становището, засега не е за казване“ (брой 22).

Най-сетнѣ, година и мѣсецъ отъ Хаджи Димитровото загинване, въ брой 39 година II отъ 31 августъ 1869 „Дунавска Зора“ съ тлъстъ шрифтъ оповѣстява: „*Хаджи Димитъръ е живъ*! Въ доказателство на това служатъ слѣднитѣ: Приятелитѣ, които тия дни дойдоха отсрѣща, ни увѣриха, че турското правителство, чрѣзъ нарочно пратени за това чиновници, явило, какво подарява за една година данъка на онова село, което би явило и издало товова юнака. Не вѣрваме да направи

това българинътъ; той се вечъ научи да почита и варди своитѣ пазители".

Вѣрата, че Хаджи Димитъръ е живъ, е толкова всеобща, че дори в. „Свобода", органъ на революционната партия, който поне би трѣбало да бжде най-добрѣ освѣдоменъ, чакъ година и половина слѣдъ смъртьта му, въ броя си отъ 8 януарий 1870. се съмнява въ нея! Той печата една дописка отъ Ямболъ, въ която се казва: „Като всѣки човѣкъ, ида и азъ да ви честитя Новата Година и да ви явя твърдѣ радостни вѣсти, които трѣба да бждатъ радостни за всѣки единъ българинъ. Тия вѣсти сж слѣдующе: *Хаджи Димитъръ е живъ!*" Къмъ тая дописка редакцията на *Свобода* бѣлѣжи: „Че Хаджи Димитъръ е живъ, потвърдяватъ и други наши дописници изъ Русчукъ и Цариградъ, но ние не можемъ да кажемъ, доколко сж вѣрния тия извѣстия".

Удивително ли е, че и Ботевъ, заедно съ цѣлата наша емиграция въ Ромжния, дълго врѣме ще да е хранилъ надеждата, че Хаджи Димитъръ е живъ? Но врѣмето минува, полека-лека заглъхва вѣстьта за легендарния юнакъ. Само въ фантазията на поета той продължава да живѣе, и не само съ дѣлата и името си, но и физически: цѣлата природа е скокнала на кракъ, за да запази тоя безсмѣненъ животъ.

Едвали Ботевъ е ималъ на умъ Лермонтовия херой, чиято кръвь изтича въ Дагестанската долина, а още по малко Хайневитѣ Nixen, които съмнително е дали е познавалъ, когато е творилъ своята балада. Самъ Пенчо Славейковъ, който обръща внимание върху извѣстна прилика на тия три произведения, не твърди, че тука има явно заимствуване. Ако „Живъ е той" да

бѣ едно подражание на чуждъ моделъ, то никога не би могло да плѣни и омае, както е плѣнявало досега, а ще плѣнява и омайва докогато не бжде надминато въ българската поезия.

Легендата за Христо Ботева.

Живъ е той, живъ е . . .

Около смъртьта на Ботева се е създала една легенда, както и около тая на Хаджи Димитра. Легенди се създаватъ за голѣми хора. Съврѣменицитѣ, които сж възлагали на тѣхъ надежди и упования, не искатъ да ги изгубятъ, тѣ мжчно се прощаватъ съ тѣхъ, не могатъ да си прѣдставятъ, че сж осиротѣли. Приживѣ, още младъ момъкъ, Ботевъ е билъ центъръ на хъшовска компания, за изхранването на която той се е грижилъ, както и за закрилата й отъ ромжнската полиция. Млади и стари сж го обичали, обожавали. Своето уважение сж изразявали съ почтителната титла: бай Христо, батю Христо.

Най-голѣмиятъ човѣкъ на емиграцията, нейниятъ обединитель чрѣзъ пѣснитѣ си, вождъ на революционната партия, тръгналъ съ ентусиазъмъ да помага на възстаналия народъ, — и изведнъжъ; загиналъ! Не, това е невъзможно! Той не е убитъ, не е загиналъ живъ е той, живъ е . . .

Новинитѣ сж се прѣдавали крайно мудно. Напримѣръ, Василь Левски е обѣсенъ на 18 февруарий 1873, а Юрданъ С. Наумовъ пише на Панайотъ Хитова на 12 *мартъ* отъ Бѣлградъ: „Отъ сжщото мѣсто ми явяватъ единъ лошавъ гласъ, т. е. че діаконъ-тъ Л. (Лев-

ски) е обѣсенъ, — а прѣдаденъ отъ Г. Ценовича изъ Букурещъ (???!!!). Но дано не излѣзе това истина? За увѣреніе и това писмо Ви го испроваждамъ"[1]). Мудностьта на прѣдаване събитията може да стане, и то само донѣкждѣ, понятна сега, при хилядитѣ спънки, които войни и блокади създадоха на народитѣ.

Априлското възстание избухна на 20 априлъ, и за десеть дни угасна. Когато Ботевъ на 16 май прѣплава Дунава, контрареволюцията бѣ създала ужасната атмосфера на страхъ, апатия, прѣдателство, а той очакваше да го срѣщнатъ съ открити обятия. Ботевъ не знаеше, че е закъснѣлъ.

При това бавно разнасяне на събитията прибавете: слѣдъ разбиването на четата му и неговата смърть, останкитѣ се разпиляватъ въ разни посоки, едни попадатъ въ ржцѣтѣ на властьта, други се спасяватъ, никой не мисли да установява точнитѣ данни за смъртьта на Ботева. При тази неопрѣдѣленость, неяснота на положението, най-естествено е било, въ революционнитѣ емигрантски кржгове, да се вѣрва, че Ботевъ продължава своята борба, а фантазията е въплотявала тази борба въ успѣхи и побѣди. „Живъ е той, живъ е" — кънтѣла е пѣсеньта не вече за Хаджи Димитра, а за неговия поетъ.

Иванъ С. Докторовъ[2]) разправя, че въ Сърбия била образувана чета отъ 51 възстаници, за да търси Ботевата чета и се присъедини къмъ нея. Тя минала

---

[1]) Архивъ на Възраждането. Томъ I — Документи по политическото възраждане. Подъ редакцията на Д-ръ Д. Т. Страшимировъ. София 1908, стр. 492.

[2]) «Записки по движенията на първоначалнитѣ доброволчески чети въ сръбско-турската война и подробно

границата при Зайчаръ на 12 юлий, значи близо два мѣсеца слѣдъ Ботевата смърть, като е била увѣрена, че той е живъ и че четата му се бори още въ Балкана. На 22 юлий пристигнали въ Орханийския балканъ; тамъ „повикахме единъ отъ овчаритѣ и го разпитахме за Ботевата чета. Той ни разправи, че тая чета още при появяването си била разпръсната и пр.“ (стр. 18).

Нека видимъ сега, какви свѣдения ни дава печатътъ, разбира се — емиграционниятъ, за Ботева и четата му.

Излизащиятъ въ Болградъ в. „Български Гласъ“ пръвъ, още на 25 май 1876 (година I, брой 6), казва: „Пишатъ ни отъ Свищовъ, че Христо Ботйовъ Петковъ се появилъ съ една чета възстаници въ Ряхово, което е на Дунава срѣщу Бекетъ. Тия храбри юнаци сичкитѣ бѣха облѣчени въ българска народна форма и съ левове на шепкитѣ имъ, запалиха Ряхово и, като се присъединиха съ жителитѣ, заминаха за Враца и Плѣвенъ“. Тукъ редакцията бѣлѣжи: „Браво, българе. А чифутската Neue Freie Presse нѣма ли пакъ да се провикне отъ горитѣ галилейски, че българскитѣ възстаници, които биле на число до 20,000 души, че биле сичкитѣ въ единъ мигъ избити отъ електрическото юначество на голитѣ пилавчие? Ние ще явимъ на сичкитѣ ония господа, които сж мислиле и говориле за храбрия г. Ботева, че е билъ шарлатанинъ, да си земата думата назадъ и да му пожелаятъ добъръ успѣхъ. А вие, г. П. Д. Катрановъ, като какво си мислите вие сега така,

---

описание на неизвѣстната досега чета отъ 51 человѣка, която се движила съ цѣль да търси четата на Христо Ботева и се присъедини къмъ нея (прѣзъ 1876 година)» — отъ Иванъ С. Докторовъ, членъ отъ сжщата чета. — Пловдивъ 1891 год.

я ни пришушнете на ухото. Такива ли сж вашитѣ шпиони и народни прѣдатели? Пуста сопа. Да си земите мръснитѣ думи назадъ".

На 8 юний редакцията смѣта Ботева между живитѣ, и въ уводна статия (брой 8) казва: „... сичката надежда и спасение на Босна, Херцеговина и на България днесъ зависи отъ нашитѣ млади юнаци и отъ тѣхни храбри войводи, които сж: Карагеоргиевичъ, Петковичъ, *Христо Ботйовъ*, Дюстабановъ, Кабакчиевъ, Търневъ и пр., които сж прѣжалиле сичко на този свѣтъ и сж се рѣшиле юнашки да се борятъ съ турчина за свобода и отечеството, за своя си милъ и угнетенъ народъ".

Въ брой 9 отъ 15 юний е помѣстена дописка отъ Търново (датирана 29 май): „Четата на храбрия Христю Ботйовъ, която носи названието *Свети Георги,* е имала твърдѣ голѣми успѣхи и е стигнала близо до София".

Въ сжщия брой сж помѣстени „вѣрни и точни свѣдения" за слизането на четата върху българския брѣгъ. Въ рѣчьта, която войводата държалъ по тоя случай, сж вмъкната думитѣ: „А нашата храбра чета ще носи името Свети Георги".

Въ отдѣла „Български извѣстия" на брой 10 отъ 22 юний се казва: „Отъ Русчукъ ни пишатъ, че четата на Христю Ботйова нападнала при Враца на турскитѣ войски, които състоели отъ четири баталиона редовна войска и отъ 400 башибузуци. Сбиването е било страшно. То се наченало по 6 часътъ сутринь, траело цѣль день и се свършило въ 6 часътъ подиръ обѣдъ. Това сбиване, казва дописникътъ, било едно отъ най-сериознитѣ. Въ него сбиване сж паднали много турци мъртви на бойното поле, комендантътъ на войската билъ принуденъ да се отдръпне назадъ и едвамъ можалъ съ половината

си войска да се избави живъ. Отъ българскитѣ войници паднали около 95 души, имало и 39 ранени. Побѣдата зарадвала и въодушевила българскитѣ възстаници и ги подбужда къмъ нови нападения".

Слѣдъ мѣсецъ (въ брой 14 отъ 20 юлий) въ отдѣла „Книжовни извѣстия" се съобщава, че Киро Тулешковъ е написалъ драма подъ заглавие „Българското възстание въ България на 1876 година": „Ние съвѣтваме г. Тулешкова да напечати тая драма колкото е възможно по-скоро. Тя прѣдставлява съзаклятието и избухването на възстанието въ Панагюрище подъ прѣдводителството на войводата Георги Търневъ (Бенковски — Г. Б,) и заключава съ Цанка Дюстабанова и Христа Ботйова".

Не е съвсѣмъ ясно, смѣтали ли сж Тулешковъ и редакцията на „Български Гласъ" къмъ тая дата Ботева за още живъ или не. Слѣдъ нови четири мѣсеца (брой 30 отъ 20 ноемврий), т. е. тъкмо полугодие отъ смъртьта на Ботева, вече опрѣдѣлено се говори за неговото загинване: „Излѣзло е обявление за книгата Жизнеописанието на Христа Ботйова отъ г-на Кира Тулешкова. Христо Ботйовъ загина храбро, неустрашимо, славно за отечеството ни — България, заедно съ неговитѣ неустрашими юнаци"[1]).

---

[1]) Не ни е извѣстно да е излѣзла било пиесата, било жизнеописанието отъ Тулешкова. Въ брой 35 отъ 5 февруарий 1877 въ „Български Гласъ" е помѣстено едно „частно обявление" отъ Михайлъ Т. Мумджиевъ, въ което се молятъ „ония господа, на които сж изпроводени обявления за брошурата «Животътъ на Христа Ботйова», за да ни ги изпратятъ колкото се може по-скоро, защото брошурата излиза вече изподъ печатъ, а ние не сме получили отъ сичкитѣ мѣста обявленията". Вѣроятно този „Животъ" ще да е Тулешковото „Жизнеописание" И за него не ни е извѣстно, дали е излѣзло изподъ печатъ. Не се споменуватъ и въ „Българския книгописъ за сто години" на А. Т. Баланъ.

Най-автентично свидѣтелство, че е живъ, ни дава Иванъ Вазовъ, който къмъ стихотворението си „Подълъ ли е българскиятъ народъ", датирано Букурещъ 31 августъ 1876, бѣлѣжи: „Мжтни слухове се носѣха за Ботева, ужъ че билъ живъ още и се скиталъ съ дружината си по тия мѣста" (Витоша или Янтра[1]). Стихотворението е печатано първомъ въ браилския вѣстникъ „Възражданье (брой 19 отъ 19 октомврий — 1 ноемврий 1876). Вазовъ се обръща къмъ войводата:

О! Ботевъ храбрий! Душа велика!
Кждѣ се скиташъ съ другари твои?
Въ кои долини, въ кои усои?
Дали тамъ, дѣто днесъ Витошъ вѣне?
Илъ тамъ, дѣ Янтра печално стене?

Колко е жилава легендата, че Ботевъ е живъ, се видѣ почти четвърть вѣкъ слѣдъ смъртьта му. Прокудени арменци пръснаха слухъ въ 1898 година, че Ботевъ билъ живъ, на заточение въ Диарбекиръ, но скоро щѣлъ да се върне. Мнозина повѣрваха. Като по-близъкъ до тоя слухъ, — понеже тогава живѣехъ въ Варна, дѣто бѣха слѣзли много арменски бѣжанци, — помня, че получавахъ отъ други градове запитвания, и дори една телеграма: истина ли Ботевъ е живъ?

Самата му жена, — споредъ свидѣтелството на И. Я.[2]), — повѣрвала тоя слухъ: „И когато прѣди 8 — 9 години като молния се разнесе вѣстьта, че Ботйовъ е живъ, жена му, упоена отъ една тревожна, велика ра-

---

[1]) „Тжгитѣ на България". стр. 19 — 20.

[2]) Гл. биографичнитѣ чертици за Иванка Ботева въ «Съчиненията» на Христо Ботева, редакция Ив. Клинчаровъ София 1907, стр XII — XIII.

дость, — вѣрваща повече отъ всички, че той не е билъ никога раненъ смъртоносно, че той е живѣлъ досега нѣкждѣ, — готвѣше да му прѣдстави най-голѣмото богатство на свѣта — Иванка, която слѣдваше тогава въ Швейцария. — Азъ си изпълнихъ дълга, съ гордо чело ще се ява прѣдъ него, — викаше тя, вѣрваща . . .“

Отидоха си оттогава и Иванка, и Венета. А той, който падна убитъ прѣди десетилѣтия, той още живѣе.

Тозъ, който падне въ бой за свобода,
Той не умира . . . . .

Борецътъ.

Нашата буржуазия много скоро „поумнѣ“ и почна да се плаши отъ борцитѣ за националното ни освобождение, като твърдѣ революционни, а особено отъ Ботйова. Тя или го замълчава, или го прѣдставя за покаенъ грѣшникъ — за социалистъ, който се отърсилъ отъ младежкитѣ си „утопии“. И въпрѣки това строгиятъ силуетъ на Богева се обрисува на кървавия фонъ, дѣто плющятъ знамената на социализма; неговата излѣта отъ единъ металъ фигура, отъ младия авторъ на „Хайдути“ до диктатора на Радецки, се възсема като непрѣклоненъ ратникъ за социална правда.

По собственото му признание, негови учители сж били Фурие и Прудонъ. Той би могълъ да прибави: и Чернишевски. „Всѣко правителство е заговоръ противъ свободата на човѣчеството“ — протестира той противъ класовата държава. А противъ частната собственость той сипе язвителната подигравка: „Между моитѣ пари има и чужди, но тѣ, понеже сж крадени, сж моя собстве-

ность". Ботевъ вѣрва, че отъ проливанитѣ „кърви, потъ и сълзи" слѣдва еволюцията на държавнитѣ форми: отъ монархията — конституция, отъ конституцията — република, за да се достигне неговиятъ идеалъ: републиката да прѣмине въ комуна.

Лазаръ Йовчевъ, тогавашниятъ редакторъ на царградското списание „Читалище" и по-сетнѣшенъ екзархъ, пишеше за парижкитѣ комунари: „Богъ да пази земята ни отъ подобни човѣколюбци! Космитѣ ни настръхватъ отъ прочитането на свирѣпитѣ имъ дѣла, които ни припомватъ най-жестокитѣ врѣмена, прѣзъ които е минало клетото човѣчество" и пр. Буржуазниятъ печатъ въ цѣлия свѣтъ бѣ се обърналъ на клуака за опетняване на комунаритѣ. Но Ботйовъ не се подвоуми да вземе подъ горещата си защита парижкитѣ борци и мжченици:

„Кълнете комуниститѣ, че съсипаха столицата ви и измрѣха съ разбойническитѣ за васъ думи: свобода или смърть, хлѣбъ или куршумъ! Плюйте на тѣхнитѣ трупове и на труповетѣ на онѣзи жертви на цивилизацията, които сте прѣгръщали и прѣгръщате въ лицето на женитѣ си, на сестритѣ си, на майкитѣ си, а днесъ наричате бѣсни блудници, защото имаха още сила да се хванатъ за оржжието и избавятъ отъ вертепа на разврата! Хвърляйте каль и камъни върху гроба на Думбровски (генералъ на Комуната), защото не стана слуга на нѣкоя коронясана глава, а поборникъ на велика идея, на висока цѣль, и съ гърди се опрѣ на прѣдателитѣ на Франция и на виновницитѣ на толкова злочестини въ човѣщината".

И по-нататъкъ:

„Християнството имà своитѣ мжченици, дордѣ нарече роба „синъ божий, синъ человѣческий", има ги и

революцията, за да „направи скитника гражданинъ"; има ги и социализмътъ, който „иска да направи човѣка повече отъ синъ божий и гражданинъ — не идеалъ, а сѫщъ човѣкъ, и отъ него да зависи градътъ, а не той отъ града". Християнството, революцията и социализмътъ — монархията, конституцията и републиката — тѣ сѫ си фактове и епохи исторически, които ще отрѣче само тоя умъ, който не признава прогресъ въ человѣчеството"

Защищаващъ парижкия пролетариатъ, Ботевъ нѣмаше ясно прѣдставление за историческитѣ задачи на пролетариата като класа. Той ту смѣта пролетариата за „страшна язва върху тѣлото на английския народъ", ту прѣдвѣщава, че „гръцкиятъ народъ рано или късно ще се прѣобърне въ спекулативенъ пролетариатъ". По примѣра на рускитѣ народници, той възлагаше своитѣ упования върху закъснѣлитѣ форми на производство, и произвеждаше селската задруга, а съ нея и еснафитѣ, въ зародишъ на очакваната комуна:

„Нашиятъ народъ (и другитѣ славяни) има свой особенъ животъ, особенъ характеръ, особна физиономия, която го отличава като народъ; — дайте му да се развива по народнитѣ си начала, и ще видите, каква часть отъ обществения животъ ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи отъ това варварско племе, съ което нѣма той нищо общо, и ще видите, какъ ще той да се устрои. Или не видите сѣмето, зародиша въ неговитѣ общини безъ всѣкаква централизация, въ неговитѣ еснафи, дружества, мѫжки, женски и дѣтински?"

Това схващане се нагаждаше къмъ бакунизма, оная смѣсь отъ анархизъмъ и марксизъмъ, която господствуваше тогава въ срѣдата на рускитѣ революционери и

послѣдователь на която бѣ самиятъ Ботевъ. „Рускитѣ социалисти въ Лондонъ и Цюрихъ“, пише той на Драсова, го викали да имъ стане „комисионеръ“.

За германската социаллемокрация той споменува два пѫти въ своитѣ хроники. Веднъжъ, за да съобщи за готския обединителенъ конгресъ прѣзъ 1875 год.; втори пѫть, мѣсецъ по късно, той констатира, че „никѫдѣ социализмътъ се не разпространява така бързо. както въ Германия“. Обединението на германската партия го навежда на мисълта за нейното засилване, която той изразява въ въпроса: „кога ли ще обърне г. Бисмаркъ внимание и на това?“

Двѣ десетилѣтия слѣдъ смъртьта му свѣткавично се разнесе изъ цѣла България слухъ, — единъ арменски заточеникъ ужъ казалъ, — че Ботевъ билъ още живъ въ Диарбекиръ, че билъ на пѫть да се завърне. Мѣстото на неговото убиване постоянно се мѣни: отъ Вѣслецъ на Милинъ-Камъкъ, оттамъ на Вола, отъ Вола — на Околчица. Неговиятъ трупъ, красивата му горда глава, войводското му облѣкло — не сѫ нийдѣ видени. Нали — „тозъ, който падне въ бой за свобода, той не умира“? И слухътъ, че Ботевъ е живъ, намѣри богата почва. Защото — той бѣше борецъ!

„Въ главата му не се виеше паежина, а стягаше мозъкъ; въ гърдитѣ му не се плакнѣше жабунекъ, а тупаше сърце; въ жилитѣ не лиги течаха, а кръвь!“.

Интернационализмътъ на Христо Ботева.

Едно светотатство се върши съ паметьта на нашитѣ революционери отъ прѣдосвободителната епоха, когато се използва тя за националистическитѣ цѣли на

младъ юноша, когато твори поемата „Хайдути“, та чакъ до сетно издихание, когато намѣри незнаенъ гробъ въ врачанския балканъ. Като изъ единъ металъ излѣна, се изправя неговата могжща и свѣтла фигура на борецъ за човѣшки права и свобода, който не се уморява да жигосва лицемѣрнитѣ и ограничени патриоти-националисти. Послѣднята неговата статия въ в. „Знаме“, датувана 23 юлий 1875, т. е. въ разцвѣта на Захарий-Стояновския „втори периодъ“, когато Ботевъ билъ се ужъ трансформиралъ въ чистокръвенъ националистъ, това послѣдно политическо завѣщание на нашия герой е една апология както на идеитѣ на интернационализма, така и на самия Интернацирналъ, като международна организация на пролетариата:

„Всичкитѣ сиромаси работници, отъ каквато и да сж народность, дѣто и да живѣятъ, сж братя помежду

Ботевъ не спири тука. За да не остави никаква възможность на българскитѣ националисти да игнорирать тия му изявления, той веднага хваща бика за рогата и поставя своето интернационалистическо вѣрую на конкретна почва. Той се запитва, какво да се прави, „ако турскиятъ потъпканъ и измжченъ народъ се откаже отъ своя фанатизъмъ и, безъ да обръща внимание на религиознитѣ и национални разлики, които сжществуватъ между него и нашия народъ, поиска да се съедини съ насъ, за да се отърве отъ общия врагъ — правителството". Тогава? — „Ние сме готови да го приемемъ съ открити ржцѣ, безъ да гледаме на историческата вражда, която се стреми да ни разединява. *Сегашниятъ общественъ редъ, който допуща да има султани и капиталисти, е изворътъ на страданията* и на турцитѣ и на българитѣ; затова всѣки, който е онеправданъ отъ

той редъ, който е осжденъ отъ него да се бори съ нуждата и глада, който мрази своето скотско положение и желае да се избави отъ него, е нашъ приятель, нашъ братъ".

Съ рускитѣ революционери Ботевъ се намираше въ интимни персонални връзки. Самъ духовно чедо на школата на Чернишевски, прѣзъ която се приобщава къмъ „училището на Фурие и Прудона", което, споредъ неговитѣ думи, е повикано да подготви „социалния прѣвратъ", той съдѣйствува за прѣкарване на руската емигрантска литература прѣзъ ромжнската граница въ Русия. Неговитѣ интимни приятели въ Букурещъ, чакъ до идването му въ България, сж рускитѣ емигранти Д-ръ Русель (Судзиловски) и Зубку-Кодреани, а по-сетнѣ Кацъ (Доброджану Геря), нѣкои отъ които сж го изпратили на парахода Радецки.

Единствената защита – и то каква блѣскава защита! — на Парижката Комуна въ тогавашната българска преса е Ботевата бѣлѣжита статия „Смѣшенъ плачъ", въ която нашиятъ Ботевъ очаква деньтъ на социалната революция, когато робътъ ще се разправи съ господаря си, *„день първий"*, отъ който ще се започне истинската история на човѣчеството. Макаръ по фракция бакунистъ, интернационалното чувство на Ботева му е диктувало симпатичното внимание, съ което той посрѣщна обединението на марксистката съ ласалянската партия въ Германия на Готския конгресъ прѣзъ 1875 г.

Интернационализмътъ на Ботева не бѣ нѣкое модно увлѣчение, което да се изпари съ първото лъхване на обратния вѣтъръ. Ако „всѣка собственость е кражба"; ако „всѣко правителство е заговоръ противъ свободата на човѣчеството"; ако политическата еволюция на об-

ществата отъ монархия води прѣзъ конституция и република къмъ комуната — а тия сж схващанията на Ботева, то съвсѣмъ понятни сж неговитѣ симпатии къмъ онова социално движение, което, безразлично въ рамкитѣ на коя държава или нация, се стреми къмъ свърграване игото на собственостьта и на правителствата и въдворяване на комунистическия строй.

Ботевъ, не само че бѣше интернационалистъ по убѣждение, но той страстно се борѣше противъ българскитѣ националисти. Спомнете си неговото злъчно стихотворение за патриота, който всѣкакъ си криви душата „само — знайте — за парàта". И то тогавашниятъ патриотъ. Ами ако Ботевъ зърнѣше днешнитѣ нашенски патроти — националисти, които опропастиха отечеството зарадъ своята капиталистическа алчность! *„О, патриоти, патриоти! О, хамелиони, хамелиони!* — се провикваше нѣкога Ботеъ. — *Дѣ е българскиятъ Нарушевичъ, за да падне прѣдъ васъ на колѣни и да извика: волы, ослы и всякій скотъ, хвалите господа!"* Тази страстна ненависть на нашия прѣдтеча къмъ лицемѣрнитѣ националистически експлуататори е прѣминала днесъ въ българския пролетариатъ, който е гордъ — на националистическата паплачь да противопостави легендарния херой на нашето освобождение.

Балканската федерация.

(Христо Ботевъ и Свѣтозаръ Марковичъ).

Федерацията на балканскитѣ народи — тази бѣ външната политика на първитѣ социалисти на Балканитѣ, тя си остава и сега, повече отъ всѣки другъ пжть, но вече конкретизираиа и обогатена съ съвѣтско съдържание.

И колкото повече опасностьта застрашава Балканитѣ съ разграбване, толкозъ по-ярко федерацията изпжкваше като единствената реална политика, способна да запази Балканитѣ за балканцитѣ. Въпрѣки фантастичната утопичность, въ която патриотаритѣ упрѣкватъ нашитѣ прѣдшественици, тия послѣднитѣ проявиха удивителна трѣзвеность и прозорливость въ най-жизнения въпросъ — въпросътъ за самото политическо сжществуване на балканскитѣ народи.

Въпросътъ за федерацията постоянно е вълнувалъ Ботева, и къмъ никой другъ въпросъ той не се повръща тъй често въ своитѣ статии, както къмъ него. Той започва съ излагането, съвсѣмъ прецизно, на тогавашната федералистическа програма: върху развалинитѣ на Турция се издигатъ освободенитѣ балкански народи всѣки обединенъ въ своитѣ граници — Сърбия съ Босна и Херцеговина и часть отъ Стара Сърбия, Гърция съ Тесалия и Епиръ, на Ромжния „да се помогне да очертае своитѣ народни граници въ Австрия и отчасти въ Русия“, Черна Гора „да се съедини съ Сърбия или, ако не, то да й се разширятъ границитѣ на югъ съ Албания, а на сѣверъ съ една часть отъ Херцеговина“, българитѣ отъ България, Тракия и Македония да съставятъ независима държава, Цариградъ да стане свободенъ търговски градъ. И „за да могатъ освободенитѣ и напълно удовлетворенитѣ народи и народности да съставятъ такова едно цѣло, което да има доволно сила и тежнина, за да стои противъ всѣкакви бури и насилия и съ това да удържи равновѣсието въ Европа“, тѣ „да съставятъ помежду си якъ федеративенъ съюзъ, на който върховната политика и законодателната власть или общитѣ международни интереси да се намиратъ въ ржцѣтѣ на

единъ съвѣтъ, съставенъ отъ равно число прѣдставители изъ всичкитѣ независими една отъ друга части на тоя съюзъ".

Тази федералистическа програма Ботевъ я смѣта за „най-добросъвѣстния и най-удобноизпълнимия рецептъ за разрѣшението на източния въпросъ, тѣзи сж, которѣчи, най-здравитѣ и най-рационалнитѣ начала, на които трѣба да се основе бждащата свобода на Балканския полуостровъ, тая е най-послѣ оная пѣсень, съ която и ние и нашиятъ народъ сме готови да присъединимъ гласътъ на своята свещена революционна пѣсень".

И Ботевъ дири, „какъвъ отзивъ намира всичко това въ сърцата на ония народи и народности, които историята на разумното човѣшко развитие призовава да съставятъ тоя свободенъ и свещенъ съюзъ". Въ своя анализъ той идва, наистина, до „скръбни заключения за рѣшението на източния въпросъ", но пакъ — „ние все още вѣрваме, че рано или късно Гърция ще се откаже отъ своето нечовѣческо прѣминало, Румжния — отъ своето нечовѣческо настояще, а *Сърбия, въ която гласътъ на народа придоби особена сила и тежнина въ послѣднята своя народна скупщина* (к. н.), ще влѣзе въ пжтя на своето призвание и ще оправдае толковагодишнитѣ надежди и желания отъ страна на своитѣ кръвни и едноплемени братя".

Надеждата върху Сърбия, изказана въ статията му отъ 21 декемврий 1874, почива на факта, че послѣдователитѣ на Свѣтозаръ Марковича имаха успѣхъ въ изборитѣ и въ едно внушително число въ скупщината почнаха да влияятъ върху сръбската политика. А Марковичъ бѣ убѣденъ и рѣшителенъ привърженикъ на балканската федерация. Слѣдъ три мѣсеца (на 3 априлъ

1875) Ботевъ намира, че на Балканския полуостровъ живѣятъ" двѣ главни племена, въ ржцѣтѣ на които се намиратъ двата края на онзи гордиевъ вжзелъ, който ние сме привикнали да наричаме източенъ втпросъ". „Двѣтѣ сестри", България и Сърбия, „отдавна вече би трѣбвало да плѣснатъ съ ржцѣ и да се прѣгърнатъ въ името на братството, на свободата, на равенството и на онния демократически начала, на които е основанъ животътъ и на българина, и на сърбина". Слѣдъ еди нъ мѣсецъ (на 1 май 1875), като възстава противъ всички правителства, които сж „заговоръ, съзаклятие противъ свободата на човѣчеството", Ботевъ туря и сръбското правителство въ реда на всички други правителства, и затуй „съ особено недовѣрие" гледа той на „балканския Пиемонтъ": „Единственитѣ наши надежди за конфедерационния съюзъ съ Сърбия ние възлагаме на оная часть сърби, която се прѣслѣдва отъ бѣлградскитѣ великаши въ лицето на *Рад и Будућност* [1]), ней ние вмѣняваме като първа обязаность къмъ нейния народъ и къмъ човѣчеството да популяризира у дома си идеята за споразумението и съединението на южнитѣ славяни, и то, разбира се, на такива начала, на каквито трѣба да се основе свободата на народитѣ, свободата на личностьта и свободата на труда".

Ботевиятъ апелъ е отправенъ къмъ Свѣтозаръ Марковича и неговитѣ послѣдователи, които сжщо, отъ

---

[1]) Въ сп. Рад, книжка III, на година II (отъ 16 януарий 1875) е помѣстена рецензия за Ботевото „Знаме", която завършва съ прѣпоржката: „На всички, които искатъ да чуятъ нѣколко правдиви и искрени думи за страданията на нашитѣ братя българи, прѣпоржчваме тоя вѣстникъ". Въ тая рецензия е прѣдадена цѣлата уводна статия, написана отъ Ботева, на бр. 1 на „Знаме".

своя страна, се борѣха за федерирането на балканскитѣ народи, и въ това отношение, както и въ много други, тѣхната програма схождаше съ Ботевата. Въ уводна статия на Рад (г. I, бр. 22, отъ 1 декемврий 1874) *„Социјализам или друштвено питаннье“* Марковичъ обосновава съ една прецизность и прозорливость, които бѣха свойствени на неговия крупенъ талантъ, идеята за федерацията. „Вжтрѣшното развитие и външнитѣ политически условия, — заключава той, — каратъ сръбския народъ да си постави за цѣль: *освобождение и федерация* и то федерация *сръбско-българска, не по народности, а по фрктически нужди.* А тази федерация може много лесно да се разшири въ *федерация на народитѣ на Балканския полуостровъ* и още по-надалечъ, ако се взематъ въ смѣтка нашитѣ съсѣди отвждъ Сава и Дунава. Тази федерация не се основава прочее, върху принципа на народностьта, а *върху личната свобода на ония хора, които влизатъ въ съюзното цѣло.* Но по тоя начинъ се запазва и всѣка народность, тъй като съ това се дава право и на всѣка народность *да бжде самостойна група въ съюза“* (курсива е все на Марковича).

„Ето що значи социалистическото „отричане на народностьта“, — провиква се Марковичъ.

„Практическиятъ смисълъ на социализма за вжтрѣшното и външно развитие на сръбския народъ се състои въ това: *социално прѣобразование вжтрѣ, възъ основа на народния суверенитетъ и общинското самоуправление; революция въ Турция и федерация на Балканския полуостровъ“* (курсивътъ е на Св. Марковича).

Както Ботевъ полемизираше съ в. *Исток* и Милошъ Милоевича (въ статията си отъ 1 май 1875 въ

третира достатъчно подходящо за една галена и глезена кукла. Вдаденъ въ чиновнишкитѣ си занятия, Иванъ Гойчевъ не може вѣчно и неизмѣнно да любезничи съ едничката щерка на богатъ татко. Той започва да се вижда на Любица прозаиченъ, грубъ, отблъсквателенъ. Тя е мечтала за вѣчно засмѣнъ приказниченъ принцъ, въ музиката на когото да протанцува животъ на наслади, да бжде носена винаги на ржцѣ и гледана като крѣхка фарфорова ваза. Възпитанието и гимназията сж й отнели всѣки поривъ къмъ самостойность. Тя не може да си прѣдстави своето бигие другояче, освѣнъ като pendant на нѣкой мжжъ, — ако първиятъ не й се хареса, то втори. А мжжетѣ си прѣдставлява тя, хубавата богаташка щерка, като щедри комплементаджии, които трѣба да й угаждатъ на капризитѣ. „Воля, суетно блѣстене, кокетство“ я привличатъ. „Тя се вслушваше съ наслада въ комплиментитѣ, хубавица — тя ламтѣше да плѣнява, да завоюва вниманието и сърцата“.

Ясно е, върху каква почва е могло да възникне нейното незадоволство. Като „романтична и мила вѣтрена кокетка“, Любица не може да си уйдиса съ Гойчева — „съ характеръ сериозенъ, съ умъ трѣзвенъ, човѣкъ дѣловитъ и прибранъ“. И ето че той й се вижда „вулгаренъ и прозаиченъ“. И той разбира разликата въ тѣхнитѣ характери, но късно — слѣдъ като попътъ му е изпѣлъ вече „вѣнчается рабъ божий“. Тогава той става двойно внимателенъ къмъ нея, но тя е вече хладна. Да би се сѣтилъ по-рано да я третира не просто като кукла, а като шекерена кукла, можеше нейното недоволство да не вземе такъвъ рѣшителенъ край. Не че щѣше да се избѣгне душевниятъ разривъ — той е даденъ само по себе си при нейната „вѣтреность“ и

неговата „сухость". Но тогава той щѣше да се прояви нѣкакъ по-меко, потулено. Любица щѣше да завърже нѣкой романъ, но той нѣмаше да има за финалъ зарязването на кжщата. Най-многото — на Гойчева щѣха да поникнатъ рога, и съ туй щѣше да се свърши историята.

Но и така, както Вазовъ ни повѣствува историята на тази своеобразна Нора, нейното напущане на мжжа и дѣтето не е достатъчно мотивирано. „Гойчевъ залягаше всѣкакъ да й угоди, прѣдупрѣдяваше всичкитѣ й желания, не жалѣше парични жертви да удовлетворява вкуса й за богати модни носии и да й доставя свѣтски развлѣчения". Наистина, всичко това не може да накара Любица да бжде напълно задоволена отъ мжжа си, щомъ вече е охладнѣла къмъ него. Но *зарадъ нея* това е напълно достатъчно да я направи пасивна привърженица на тѣхното сѣмейно статукво. За да се рѣши да тури край на нѣколкогодишния сѣмеенъ животъ, — при едно дѣте, къмъ което, ако не отъ друго, то въ силата на животинския инстинктъ на майка, тя не може да не е привързана, — Любица трѣба да има мощенъ душевенъ устремъ, неудържимъ поривъ или нѣкакво сътресение, което да я изкара отъ състоянието на инерция. Прѣдставлението на Ибсеновата пиеса съвсѣмъ не е достатъчно, за да прѣлѣе чашата на нейното търпение и да я прѣобрази отъ кокетлива вѣтреница — въ смѣла подвижница.

Вазовъ обикновено движи своитѣ херои по линията на най-малката съпротива — по случая. Случаятъ за него е задкулисния двигатель на неговитѣ марионетки. А тука нѣма дори и случай, осѣнъ ако вземемъ за такъвъ прѣдставлението на Ибсеновата „Нора". Тукъ има

просто авторска нагласа: тъй рекълъ авторътъ да стане, тъй станало — Любица се изтърсва на гости у софийската си приятелка, а мжжътъ остава да подсмърча надъ прощалното й писмо.

Какво мисли да прави свободна Любица?

„Тя се попита: какво би станало съ нея, слѣдъ като напусне дома на този човѣкъ, когото тя бѣ разлюбила? Би ли била щастлива? И какъ би живѣла? И сама си отговаряше: *Далечъ отъ него, можеби, тя ще срѣщне човѣка, когото търси,* ще се влюби въ него и той въ нея и ще живѣе щастливо, упоена отъ блаженството и сладкия нектаръ на любовьта. А ако не срѣщне такъвъ? Ако животътъ я пакъ излъже? Тя замижа прѣдъ тия послѣдни въпроси и не искà да се спира надъ тѣхъ . . .".

Тя и не мисли да се залови на работа, за да се почувствува независима. На трудъ тя не е привикнала. Глезена въ кжщата на богати родители, прѣтупала криво-лѣво гимназията, помомувала малко, слѣдъ това тази питомна птичка си мѣни кафеза. Нуждитѣ на живота тя не познава. Все е имало кой да се грижи, да бди и трепери надъ хубавелката Любица. И това крѣхко цвѣте, расло и порасло въ топлия цвѣтарникъ, изведнъжъ ще опълчи снага срѣщу зимнитѣ хали на живота ли? Ами че то веднага ще увѣхне. Любица не е нагодена за борбитѣ на живота, па и не й минава прѣзъ ума да се бори.

Разгеле, тя има скжпоцѣнности и охолна приятелка. Прибира първитѣ, заминаза при втората. Прѣдъ въпроса: какво ще стане съ нея? тя малодушно замижава и се надява, че можеби ще срѣщне щастието си въ лицето на новъ мжжъ. За нея животътъ нѣма другъ смисълъ:

както пеперудката прѣхвърква отъ цвѣтъ на цвѣтъ, така и Любица бѣга отъ единъ мжжъ, за да търси другъ. Ако го не намѣри, тя ще висне на въздуха: тя ще изгуби смисъла на своя животъ.

Ибсеновата Нора въ единъ моментъ отъ кукла се излупва въ човѣкъ, а Вазовата, даже слѣдъ като е напуснала дома си, продължава да бжде робче, което дири по-сладъкъ господарь. Кукла се е родила тя и кукла ще си умре.

Ако Вазовъ я накараше да се залюби по-рано, а че сетнѣ да напусне мжжа си, това би било по-естествено. Тогава всеизгарящата страсть, въ която тя вижда едничкия смисълъ на своето сжществуване, би могла да я потикне на подвигъ. А сега излиза, че тя просто замижава и се рѣшава да се впусне въ незнайния за нея свѣтъ, „като корабъ безъ кормило".

Като я лишава дори отъ този вънкашенъ потикъ, Вазовъ ни прѣдставлява българската Нора въ комиченъ видъ: отъ капризъ — да разтрогне „светитѣ узи на брака". И излиза нѣщо въ виша степень нелѣпо. Грозната трагедия, тъй разпространена при господствуващия моногаменъ бракъ, — разривътъ между съпрузитѣ, който причинява страдания довеждащи често до прѣстжпления, до убийство и самоубийство, — у Вазова се обръща въ „позорищна игра", годна негли за неговитѣ морализаторски цѣли.

Сега ще се спремъ и на тия цѣли, които Вазовъ проповѣдва съ заключението на своята повѣсть. Върху похожденията и злоключенията на Любица въ столицата не струва да се спираме. Въ двѣ думи: веднага се прилѣпя къмъ нея единъ ловеласъ, тя блаженствува отъ тази „любовь", докато разбира, че този чапкъниньо си

играе съ нея, и го прогонва съ думата „подлецъ". Пакъ „животътъ" кривъ — той я излъгалъ! За щастие, има изходъ за нея, безъ да става нужда да дири трети мжжъ: първиятъ е такава божа кравица, че току я подканя да се прибере пакъ при него, той ще ѝ прости всичко. Какво по-добро отъ това? Нѣмаше нужда да си развали здравето съ една безсънна нощь, за да се рѣши да се върне. Нѣколкото мѣсеца разгулъ трѣба да сж се видѣли на Любица като единъ лошъ — а можеби и хубавъ — сънь. Потъркала си е сигурно очитѣ и е усѣтила, че сънътъ минава; а тамъ любезниятъ ѝ съпругъ нашепва: „Сега ще бждемъ щастливи, нека забравимъ миналото". Християнската любовь и смирение наддѣляватъ. Заживяватъ си отново съпрузитѣ щастливи-прѣщастливи. Само комшийкитѣ недоволни, тѣ клюкарствуватъ. Това дразни Любица и веднъжъ дотолкова я отчайватъ подиграванителнитѣ погледи на хората, щото тя отива до самия брѣгъ на Дунава, а водата ѝ казва: „тукъ при мене нѣма грижи, нѣма страдание, ела, ела, стига се мжчи!" Но още не сварила да се накваси, ето че тича вселюбещиятъ съпругъ, хваща я за ржката и пита: защо си дошла тука? — Да се спася отъ свѣта, — шушне тя. — Що значатъ хората за насъ, когато ние сме щастливи? — отвръща Гойчевъ:

„— Ела, мило дѣте, прѣлестна Любице, да идемъ нататъкъ.

„Любица го хвана подъ ржка, погледна го въ очитѣ съ признателность и нѣжно се притисна до него.

„— Така, да се разходимъ, както въ първитѣ мѣсеци, — пошушна тя, изпълнена съ нѣжни чувства и съ очи овлажнѣли.

„— Да, — пошушна Гойчевъ, — както въ първитѣ мѣсеци . . .".

Така завършва своята Одисея българската Нора, това сж послѣднитѣ думи на повѣстьта. Конецъ дѣлу вѣнецъ. Тукъ е и моралътъ на Вазова. Добродѣтельта надвива порока, вѣтреното недомислие и извънбрачниятъ разгулъ се смѣнятъ съ поемане кръста на съпружескитѣ и майчини длъжности, еснафщината тържествува. Попскиятъ бракъ прибира пакъ и умиротворява душитѣ. Той е началото, той е и краятъ на половитѣ отношения. Една отъ незиблимитѣ подпори на буржуазния свѣтъ — бракътъ, сѣмейството — е спасена. Съпругътъ намира „законната" си жена, дѣтето — майка си. А поетътъ? — Той губи житейската правда.

Въ угода на еснафския моралъ Вазовъ е допусналъ тъй лекото спояване на разтрогнатитѣ сърдечни връзки. Тоя забравя, че привързаностьта на сърцето прилича на стъкло — сломи ли се, само въ горнилого на адскитѣ страдания може да се стопи настжпилото равнодушие; — но способно ли е за сериозно страдание една Любица, която на другия день отъ своята сѣмейна трагедия, когато напуща мжжа си, се тъкми прѣдъ огледалото, за да се хареса на едно фитне?

Вазовъ кара съпрузитѣ да прѣживяватъ „първитѣ си мѣсеци". За дълго ли? Не знаемъ — на това свършва повѣстьта. Но ние си съмняваме. Ако Вазовъ продължеше повѣстьта си, той, за да изкупи по-раншнитѣ си отклонения отъ жизнената правда, би трѣбало да ни изобрази сѣмейния адъ на кухата Любица и сухия Гойчевъ. Втори пжть тя нѣма да го напусне. Но и да търпи за дълго теготата на нерадостния животъ, тя не ще може. Движейки се по линията на най-малкото съпротивление, тя ще избере срѣденъ пжть: видимо ще гладимажи съ Гойчева, а задъ гърба му ще си съчинява романи.

Но това Вазовъ нѣма да направи. Разрушването на сѣмейството — резултатъ на новитѣ отношения на капиталистическото общество — плаши твърдѣ много кроткия поетъ на еснафската уравновѣсеность. За него това е неразрѣшимъ въпросъ и той съ заклинания иска да спази светото сѣмейство.

Опровергава ли съ това Ибсеновата Нора? Не, Вазовата Нора просто не е дорасла до разбиране проблемата Ибсенова.

Повѣстьта „Нора" прави впечатление на нѣщо мъртвородено.

„Бориславъ".

Рѣдко български авторъ тъй всеобщо е завладавалъ вниманието на публиката съ нѣкое произведение, както Ив. Вазовъ съ своя „Бориславъ". Всъки щогодѣ грамотенъ човѣкъ тичаше въ театра или грабваше пиесата въ ржка, за да се опознае съ тоя чутовенъ Бориславъ, игнорирането на когото можеше да мине за културно невѣжество. Не само Народниятъ Театъръ и мѣстнитѣ трупи, но и любителитѣ се надпрѣварваха да прѣдставятъ „Бориславъ". Дори войнишки команди се прѣобразуваха въ трупи за даване „Борислава". Родители кръщаваха отроцитѣ си съ името на героя, търговци — фирмитѣ си.

На по-интелигентнитѣ кржгове тази пиеса не се хареса. Явиха се и критики противъ нея. Нѣкои отъ критицитѣ не отраеха на всеобщото увлѣчение и се отрекоха отъ присждитѣ си. Други пъкъ, най-строгитѣ, които кость по кость разчепкаха и не оставиха нищо здраво въ „Бориславъ", всепакъ завършиха приговора

си съ симпатия: нищо не чини, ама наше си е! Борославъ, за когото въ пиесата се разправя, че съ десетина конници разбива хилядна гръцка войска, излѣзе неотразимъ побѣдитель и надъ скептичнитѣ наши интелигенти, претендиращи на развитъ естетически вкусъ.

Толкова ли сж голѣми художественитѣ достойнства на „Борислава", та плѣниха цѣлия свѣтъ въ България? Безъ да се бавимъ, — ние ще си кажемъ направо: художествени достойнства тази пиеса на Вазова нѣма, както нѣматъ такива и всички други негови пиеси.

Театрътъ на Добри Войникова, Т. Х. Станчева и — колкото прискрѣбно ни е да кажемъ това — и на Ив. Вазова дойде да смѣни марионетъчния театъръ чрѣзъ простото замѣстване на курдисанитѣ кукли съ живи кукли, но всепакъ кукли. Тѣхнитѣ херои не само плѣскатъ, скачатъ, кълчатъ се, — тѣ още говорятъ, декламиратъ, пѣятъ, плачатъ, смѣятъ се, разсжждаватъ, държатъ рѣчи на патриотически теми. Но въ тѣхъ нѣма свой собственъ животъ, своя индивидуалность и самопроизволни жестове. На всѣки моментъ чувствувашъ хитреца-авторъ, който седи задъ пердето и дърпа концитѣ, съ които се разиграватъ кукли. За никого отъ героитѣ на Вазова не знаешъ, съ какво ще те изненада: тѣхнитѣ дѣйствия не се обуславятъ отъ тѣхнитѣ характери — тѣ нѣматъ характери, — а отъ угодата, намѣрението, нуждата на автора. Неестественость, изненада, подслушване, случайность, невѣроятность — все елементъ на приказката, а не на много по простия дѣлниченъ животъ; и при това тази приказка се разиграва въ царски палатъ съ всички декори, костюми, напищеность, звънтене на оржжие, блѣсъка на голѣми думи, салтанати, пъкъ и непрѣмѣнната царска дъщеря, по-

красна отъ тринлафилъ, по-чиста отъ сълзата, и любовникъ — и то какъвъ! — цѣло писано яйце! — и кумани, и франки, хеле пъкъ ония ми ти „лукави гърци“ съ тѣхнитѣ „интриги“ и „вѣроломства“, и то не прости нѣкакви „гърчуля“, ами пакъ царь, макаръ безъ корона, пакъ съ хубава дъщеря, сѫщо и тя влюбена въ писаното яйце... — кое българско сърце ще устои на всичката тази омая? „Бориславъ“ докара въ театра не само младежьта, — послѣдного възмѫжаващо поколѣние, което се кланя на Мелпомена. И калпацитѣ, и шаеченитѣ панталони, и антериитѣ се запѫтиха да видятъ туй чудо невиждано. Възпитаницитѣ на Д. П. Войникова и Т. Х. Станчева ликуваха: *тѣхното* изкуство се качи на тронъ! Възтържествува посрѣдствеността, вулгарността, карагьозчолукътъ. Гнилиятъ миризъ на мѣщанството всепакъ е по-силенъ у насъ отъ всичко друго, въпрѣки новитѣ форми на живота съ тѣхния новъ начинъ на разбиране, нови идеи и чувствувания. Коронясаниятъ поетъ на мѣщанството видѣ прѣдъ себе си на поклонение еснафската тълпа, слѣдъ като самъ той се поклони на нейнитѣ вкусове.

Като поетъ на старото заможно еснафство[1]) у насъ, прѣдъ Вазова се отвориха два пѫтя, слѣдъ като той видѣ да рухнатъ неговитѣ идеали: или да се издигне до нови идеали, за което той се оказа неспособенъ, или да тръгне по водата на господстващата еснафска идеология и въ залѣзването на своя талантъ да се наслади на шумливитѣ овации, които се падаха на неговия изгрѣвъ. Движейки се по линията на най-малкото съпротивление, Вазовъ се дръпна въ архивата на миналото,

---

[1]) Гл. книжката ни „Вазовъ и социализмътъ“.

за да извлѣче оттамъ темитѣ, които съумѣ да направи интересни, като ги накичи съ прозрачни алюзии на настоящето.

„Къмъ пропасть“ бѣ Вазовата критика на държавното управление. Иванъ Александъръ бѣ лошия монархъ, какъвто не трѣба да бжде. Всѣки се огледа на Фердинанда. Иванъ Асѣнь е добрия монархъ, какъвто трѣба да бжде. Той олицетворява режимъ, който се явява Вазовъ идеалъ за държавно управление: самодържавие, смекчено съ „мждрость, великодушие, милость“. На този свой идеаленъ господарь Вазовъ приписва „величието на България“ и „велика България“ — съ Цариградъ за столица. Ако Асѣнь имаше за министъръ-президентъ Радославовъ, Цариградъ отдавна щѣше да бжде нашъ . . .

За Асѣня се разправя, па и той самъ се смѣта, че билъ най-умния царь. Дори заклетиятъ му врагъ Киръ Тодоръ признава въ него „голѣми дарби“. Но дѣйствията му въ пиесата съвсѣмъ не му издаватъ тапия за умъ. Той само се явява въ надута осанка, изрицава сентенции отъ най-баналнитѣ, моли се Богу, издава присжди една отъ друга по-нелѣпи и съ глупостьта си пада въ капана, работата съ неговото сваляне и умъртяване вече е опечена и само случаятъ — той е най-важниятъ факторъ, вѣчниятъ deux ex machina въ Вазовитѣ пиеси — го спасява, случай нито дори сънуванъ отъ Асѣня: Бориславъ иде, чакъ отъ Родосто! да му открадне дъщерята, заварва критическия моментъ и съ своитѣ прѣоблѣчени панти врѣхлетя съзаклетницитѣ, поразява ги, спасява Асѣня, и короната, и живота му, и като салоненъ рицарь се прѣвзема: „Изкупилъ ли съмъ грѣховетѣ си съ тая малка услуга?“ То се знае, че ги е изкупилъ и прѣизкупилъ: ала Бориславъ, още огнедишещъ отъ пла-

мъка на сражението, има кавалерската деликатность да посочи Тамара — „ето спасителтъ!“ Асѣнь, който порано по „политически съображения“ се вржчва да даде дъщеря си за жена на неаполитанския краль, та послѣдниятъ съ флотата си да му помогне да прѣвземе Цариградъ, и се окайва, че дори всѣки ратай въ царството ималъ право да люби, но единъ царь не можелъ да се прѣдаде на сърдечнитѣ си влѣчения, — Асѣнь лесно се съгласява да прати Тамара въ монастиръ, а въ края, съ прѣгръдки и цѣлувки, я прѣдава на всепобѣдителния Бориславъ. И този нелѣпъ господинъ, — който е почти неотговоренъ за постжпкитѣ си, защото никога не знае какво прави, защото постжпкитѣ му винаги иматъ обратенъ резултатъ на намѣренията му, — ималъ такава тежка дума, че като я кажелъ, „планина се мѣстила, думата му — не“. Особено нѣмалъ той милость къмъ ония, които дигнѣли мечъ противъ отечеството. Всжщность, той не е толкова страшенъ: и думата му постоянно току се мѣсти, и дъщеря си дава ономува, който дигналъ мечъ и пр. Огъ една страна, той жертвува щастието на любимата си щерка, за да усили военната си мощь за воюване съ Византия, отъ друга — хленчи: „войната е гибелно дѣло“. „Да не се огорчава народътъ“, — че царьтъ му „не търпѣлъ неправи“; „бждете кротки и мждри“; „най-скжпъ диамантъ е милостьта“; твоята благость казва му Драгота, е равна само на високата ти мждрость. По харенъ царь — здраве му кажи. Поетътъ сѣкашъ ни дава руския императоръ Александра II, по негово прѣдставление („на страждающий татко, и ангелъ за войника etc.“)

Този нескладенъ типъ е тъкмо пригоденъ за нелѣпата фантазия на еснафския калабалъкъ. Послѣдниятъ

пъка, хили се, озърта се, ржкоплѣска: тю брей, какъвъ царь сме имали! „Народътъ е веселъ", едно му липсва: Цариградъ. И то ще бжде: Асѣнь обѣщава да закржгли царството до „истинската му граница": „Да. Цариградъ! Завѣтътъ на моитѣ славни прѣдшественици . . . Столицата на българскитѣ царе трѣба да е Цариградъ . . . Цариградъ трѣба да бжде занапрѣдъ не змийско гнѣздо пакъ на гърцитѣ, отдѣто прѣзъ вѣкове злини сж се пущали противъ насъ, а крѣпость на българската сила и величие . . . Скоро можеби ще тръгнемъ по славнитѣ слѣди, които сж оставили Крумъ и Симеонъ изъ цѣлия друмъ, дори до Влахерискитѣ врата . . . И Богъ ще благослови нашето оржжие, както го благослови при Клокотница". На тази патриотическа тирада всички възхитено възклицаватъ: „Живѣй, великий царю!" И на този викъ се спуща завѣсата на второто дѣйствие. Какъ да не се прѣкръстишъ е заедно съ царския песъ, болѣрина Драгота, да не повторишъ: „Моля Бога да те видя, че се качвашъ на царь Константиновий прѣстолъ, и тогава ще извикамъ: Нинѣ отпущаещи раба твоего, владико!" [1]).

Бориславъ, споредъ еднаквитѣ показания на двама врагове, е лъвъ, който пази царския тронъ [2]). Самъ той, въ тържествената минута на повторно спечелване сърцето на Тамара, когато тя „галено" го пита: „Бориславе,

---

[1]) Драгота е идеалния вѣрноподаникъ на царя. Той е въ възхищение, че царството цъвтѣло и добрувало, той ръмжи срѣщу кознотворцитѣ и най голѣмото му възмущение е това, дѣто въ яда си Бориславъ дигналъ ржка на царя!

[2]) *Гавраилъ:* „Той е единъ лъвъ изправенъ при подножието на трона: тоя лъва трѣба да се махне оттамъ". *Асѣнь:* „Ти бѣше единъ настръхналъ лъвъ прѣдъ моя тронъ"

ти си пакъ оня Бориславъ, нали, храбрият, благородниятъ Бориславъ?“ — отговаря: „Пакъ оня, пакъ сѫщиятъ, Тамаро, *готовъ да умре за царя и отечеството*“. Отъ по-рано той бѣше заявилъ, че любовьта къмъ царя щѣла да угасне само съ рода му. Наистина, Бориславъ не остава винаги вѣренъ на черносотнишкия си идеалъ: той напуща България и се готви да се сражава противъ нейния царь. Обаче, когато царьтъ е на тѣсно, по чудо Бориславъ се намѣрва на своя постъ.

Отъ всички кукли на Вазовата пиеса Бориславъ е най-пъргавата. Еластиченъ като гуменъ, той се намира въ вѣчна ажитация. Ту раздава цѣлувки, ту удари, и цѣлувкитѣ му не сѫ по-малко енергични отъ ударитѣ, толкова сочни, че сцената трепери отъ тѣхъ. Току се закавва, че въ море отъ кръвь ще да гази, ама царска корона щѣлъ да достави на Тамара, стига това да й е кусурътъ; или че свѣта щѣлъ да раздруса, ама Тамара щѣла негова да бѫде. Бога ми, раздрусва го, да поиска. Само да го видите на сцената въ Народния Театъръ, и мигомъ ще повѣрвате. Па не е ли той, за когото Драгота разправя на Приязда и Моймира (ужъ че тѣ и безъ това не знаятъ):

„Не щешъ ли, тъкмо при село Гарваново, въ единъ гористъ долъ, загащи ни Гавраиловата войска, изневѣрешки: тя — *около хиляда души*. Царьтъ е смутенъ. Остая ни или смърть, или прѣдаване. Съвѣтваме се, чудимъ се и се маемъ, какво да сторимъ въ тая минута, когато гледаме, че Бориславъ, — бѣше двайсетгодишенъ хлапакъ! — прѣпуска къмъ неприятеля съ *десетина кумански конника, разбирате ли? съ десетина конника само!* Мечътъ му свѣти на слънцето! Това безумно момче загива! извика Асѣнь Но какво се случи?

Гавраиловата войска се уплаши ненадѣйно — кой знае какъ — и се пръсна съ лудъ бѣгъ. Ние бѣхме спасени" [1]).

При такава чудодѣйна сила на Борислава, Асѣнь трѣбаше безъ много одумки да му даде дъщеря си: той и Цариграда щѣше да му поднесе, и тогава Асѣнь щѣше да спаси себе си отъ заговори, момичето си — отъ сърдечни изтезания и Борислава отъ изкушението

---

[1]) Тая приказнична храбрость на Борислава, който като глиганъ фучи изъ сцената, ни напомня „триумфалния химнъ на Сезостриса (Рамзеса II). Когато опъва лжка си, — казва египетскиятъ поетъ за Сезостриса, — той нѣма съперникъ. По-силенъ отъ стотина хиляди войници взети заедно, той върви напрѣдъ. Неговото сърце въ часа на сбиването е твърдо, като бикъ нападащъ на неприятеля. Той побѣди цѣлъ свѣтъ и накара да отстжпи всичката съединена войска на цѣлия свѣтъ. Стотина хиляди военни се смутиха само прѣдъ неговия видъ. Той е господарь на всички ужаси, неговото сърце нѣма равно на себе си въ цѣлия свѣтъ Той прилича на разяренъ лъвъ всрѣдъ стадо агнета. Неговото сърце е цѣла скала, направена отъ желѣзо. Той бѣ самъ, нѣмаше съ него другъ. Като оставилъ далечъ задъ себе си своитѣ войници, той е билъ заобиколенъ отъ двѣ хиляди и петстотинъ войника и пжтьтъ на отстжпването му билъ прѣсеченъ отъ всички войници на измѣнника *Кета* и ония племена, които го придружаватъ; „ни единъ принцъ не бѣше съ мене!" (казва Рамзесъ), „нито единъ генералъ, нито единъ офицеръ, моитѣ войници ме изоставиха". Но съ помощьта на бога Амона, „двѣ хиляди петстотинъ войници бѣха разкжсани отъ мене на кжсчета. Ни единъ отъ тѣхъ не посмѣя да избѣга отъ моя ударъ, у тѣхъ нѣмаше присжствие духа и страхъ бѣ обхванналъ членоветѣ имъ. Азъ ги хвърляхъ въ водата, и тѣ падаха тъй стремително, сжщо като скачащъ крокодилъ. Тѣ всички падаха ничкомъ единъ до други и азъ свободно ги убивахъ. Азъ искахъ, щото никой отъ тѣхъ да не може да се обърне и да погледне. Който паднѣше, — не можеше вече да стане. Азъ ги убивахъ, безъ да срѣщна ни най малка спънка".

да бжде омаенъ отъ „ароматнитѣ цѣлувки“ на прѣкрасната гъркиня и зарадъ Ирина да забрави Тамара, за която е бъхталъ толкова пжть; и „естественитѣ прѣдѣли“ на България щѣха да бждатъ прѣдадени на днешнитѣ патриоти.

Бориславъ има типичнитѣ черти на едно здраво и яко животно. Въ неговата любовь говори само мжжкото, не човѣкътъ. „По-лесно бихъ прѣтърпѣлъ, — казва той за Тамара, — да я вида въ черната земя, а не въ рж-цѣтѣ на единъ другъ мжжъ, па билъ той господарь на половината вселена“. Покрай тази си любовь, въ пиесата той не проявява нищо друго освѣнъ сражаване налѣво и надѣсно. Чисто звѣрски добродѣтели! И ако този полузвѣръ е тъй пламенно и страстно аплодиранъ, сждете било за културното равнище, било за идеалитѣ на срѣдата, която го издига въ националенъ херой . . .

Тамара е безврѣдно царкинче. Тя люби — и свършено. Но люби не току-тъй просто за чернитѣ очи. Тя люби „по царски“: „Обичамъ го, защото прослави България и не жали кръвьта си нея“. Вижъ ли — тя знае, защо го обича. Проститѣ влюбени това не знаятъ, но царкинчето го знае. И тъй хубаво го е заучила, че, като узнава измѣната на Борислава, възмущава се дотолкова, че насмалко ще го разлюби. „Оня Бориславъ, — заявява му тя, — когото любѣхъ, умрѣ. Той бѣ великъ, благороденъ, той имаше лаври на челото си, а не петно отъ позоръ. Азъ те не познавамъ. Ти си умрѣлъ за мене. Измѣнникъ! Измѣнникъ! (Затуля си очитѣ)“. Боже ти мой господи, какъвъ патриотизъмъ: и любовьта, неукротимата стихийна страсть, и тя се дръпва прѣдъ него. Какъ да не полюбишъ и Тамара, и либето ѝ, и татка ѝ: хората царе и почти-царе, а за

друго не мислятъ: все за отечеството, все за народа. Ето и Тамара: „Ти си измѣнникъ, — каже, — ти си запетненъ прѣдъ насъ *и прѣдъ народа*... Нѣма мѣсто за такъвъ човѣкъ въ България, както нѣма мѣсто и въ сърцето ми". Нѣкога Вазовъ съ възмущение жигосваше фразьоригѣ на патриотизма:

Господа румелиоти,
Тазъ се дума осрамоти
Съ вашия студенъ цинизъмъ.
Ахъ, бждете патриоти —
Безъ патриотизъмъ!

Днесъ и царскитѣ изнѣжени щерки у Вазова милѣятъ за народъ [1]).

Бориславъ мига, нали е виновенъ. Но той не й се сърди. Като се помиряватъ, тя му иска прошка и го пита: жестока ли е била? „Не, — отвръща Бориславъ, — ти бѣше велика българка!" [2]). И като „велика българка", Тамара не е лишена отъ храбрость. Ето я, че иска отъ отецъ Хиацинта мечъ — и тя да се бие. Не вѣрвате ли? Погледнете я на сцената: не му и мисли: просто издръпва меча отъ ржката на отчето и се завтича да коли съзаклетницитѣ начело съ единъ грькъ.

Каквато гължбица е Тамара, като погледнешъ Зоя — просто змия. Нали е гъркиня, друга не може и да бжде. Ето Ирина, — ужъ по-човѣкъ и Борислава люби, а Асѣня почита, и намеква за блъсване на Гавраила отъ

---

[1]) Ба, дори и Гавраилъ, — още не яхналъ магарето, замахалъ краката — прѣди да се качи на прѣстола, слѣдъ като наобѣщава на Киръ Тодора тия и ония области, смисля се и той за народа: „Давай, давай—ами народътъ?"

[2]) Тамара е дъщеря на една *руска* болѣрка.

моста на Янтра, зарадъ неговитѣ пъклени планове, и въ края, не въ пиесата, а въ историческата бѣлѣжка, взема за мжжъ — кого мислите? — самия царь Асѣия и минава за най-добрата гъркиня - царица българска, — ама и тя, нали е гъркиня, върти, сучи, най-подиръ, като вижда, че Бориславъ й се изплъзва отъ ржцѣтѣ, „да умре, каже, като не е мой“, и го издава. Зоя пъкъ — друго не знае: всѣка минута устата й изригватъ „варвари“ по адресъ на българитѣ. Ахъ, тия гърци, тия гърци, особено гъркинкитѣ! Колко пжти българскитѣ царе забиваха копие на портитѣ Константинополски: пращаха имъ въ откупъ по нѣколко прѣлестни византийки, и тѣ мирясваха. За Гавраила единъ болѣринъ казва, че ималъ „лисичи умъ въ палата“. Но не вѣрвайте. Не лисичи, ами никакъвъ умъ тоя човѣкъ нѣма. И ако не е съпругата му, той за нищо не би се сѣтилъ. Тя го хванала за едното ухо и го тегли, пощѣло й се царица да става. И на киръ Тодора му се ще да си повърне царството, та и той дърпа Гавраила за другото ухо, и всепакъ това клѣпоухо не достига трона. Дали авторътъ е искалъ да умаловажи една истина, като я влага въ устата ни подобенъ Гавраилъ, или пъкъ наистина и той смѣта този си херой за много уменъ, но нека отдадемъ справедливость на Гавраила, когато той заявява: „Колкото за останалитѣ болѣри (освѣнъ Драгота), казахъ ти: тѣ сж кучета, гладни за титли и за кокали. И менъ ще ближатъ раболѣпно краката, както лижеха Асѣневитѣ“.

Но ако има Велзевулъ на тоя свѣтъ, за такъвъ Вазовъ е искалъ да ни прѣдстави поробения Киръ Тодоръ. Прѣдставете си: разбитъ, заробенъ, вмѣсто да бжде хвърленъ въ Янтра отъ Лобната скала на Царе-

вецъ, него го оставили свободно да си живува и интригува. Дори дъщеря му — Ирина — люби на ума си Борислава, а единъ день ще стане замѣстница на нарица Ана върху прѣстола. Но нали е „гръкъ“ — проклето изчадие — той не може да стои миренъ. Я го какъ се зжби задъ гърба на Асѣня, а прѣдъ него глади-мажи, на божа кравица се прѣструва. Асѣнь го не знае, ама ние го виждаме, какъ се блещи, и го чуваме, защото Вазовъ безъ монолози не може. Като ги занареждалъ оня ми ти Киръ Тодоръ прѣдъ публиката! Той мисли, че е самъ, ама ние нали го чуваме: все противъ България, и царя й. Щомъ пъкъ листо пошушне, рокля изшумоли, той се сепва, приема благочестивъ изгледъ, кръсти се, колѣни прѣкланя прѣдъ иконата и гласомъ се моли:

„Киръ Тодоръ (злорадно). И така, отмъщавамъ си за Клокотница. Отмъщавамъ си на тия варвари. Напущамъ земята имъ нагазена отъ гръцка войска, обзета отъ смутъ, пламнала въ междуособия и останала наполовина. Колко безсънни нощи прѣкарахъ, колко примеждия, додѣто подготвя гибельта на това проклето царство, вѣчно безпокойство за гърцитѣ. И Бориславъ, този ужасенъ лудню, нѣма да даде миръ на Гавраила. Крамоли, борби, кръвнини . . . Това струва десеть Клокотници . . . (Чуватъ се стжпки насамъ). Кой иде? (Бърже се изправя прѣдъ иконостаса богомолно, кръстейки се). И прости, Господи, грѣховетѣ наши, волни и неволни, защото ти си милостивъ и всеблагъ, и дарувай здраве на христолюбивия царь Асѣня . . . (Извръща се сепнато). Нѣмало никой! (Добива пакъ свирѣпо изражение на лицето си). Бихъ желалъ да видя Асѣня, когато е въ прѣдсмъртнитѣ мжки, да се изкискамъ прѣзрително

прѣдъ замъглення му взоръ и да му кажа: „Асѣне, вижъ твореца на твоята гибель. Азъ си отмъстихъ!“ И ще гълтамъ съ наслаждение отчаения му погледъ“.

„Българскиятъ Богъ“ не спи, читателю: успокой се. „Правдата“ ще надвие! Да не те е страхъ. То нарочно тѣ плашатъ, та да бжде пиесата по-забавителна, да те заинтересува, да чакашъ съ нетърпение: какво ли ще стане? Нищо лошо нѣма да стане: Бориславъ докато е живъ, ти се не бой. Чакай до края на спектакла. Ще го видишъ ти тоя „коваренъ грькъ“ свързанъ, и не самъ, ами съ измѣнника Гавраила. А пъкъ Асѣнь ще прѣгръща Борислава, ще цѣлува Тамара по челото, народътъ ще реве: „Да живѣй царьтъ!“ и завѣсата ще се спусне на послѣдното дѣйствие съ пълното тържество на „българщината“. „Измѣнницитѣ сж въ твоята власть, господарю“, ще му вика оня лакей Контофре; Асѣнь ще се разлюти и яростно ще имъ кресне: „Роби, на колѣнѣ!“ и тѣ, като отъ грмотевица треснати, ще се срупатъ на земята „за слава, честь и величие на България“. Настроението ще бжде ураджийско, публиката ще се покжса отъ възхищение.

Наистина, Киръ Тодоръ прилича повече на кокошкарь, отколкото на царственъ злодѣецъ, но — щомъ заговоръ устройва и насмалко ще го сполучи, ние трѣба да вѣрваме каквото ни казватъ за него. Ето го и незлобивиятъ Славъ, дори и той се не удържа: „Никой не познава по-добрѣ отъ мене тоя лукавъ грькъ. Кажешъ ли: Киръ Тодоръ, казвашъ: коварство, измама, интрига“. „Единъ разбойникъ е безчестенъ. Тури му короната, става Киръ Тодоръ, епирски императоръ и пр.“ Философията на Слава тукъ е частенъ случай отъ Вазовата „философия на съзвучията“:

Съ корона — краль,
Безъ нея — просто кралъ.

Но защо короната да прикрива безчестието само на Киръ Тодоровци? Царетѣ си приличатъ.

А propos тоя Славъ. При нанищения патриотизъмъ, който блика отъ всѣка пора на четвъртото дѣйствие, неговата фигура внася малко веселие. „Веселъ философъ“ го нарича отецъ Хиацинтъ. „Ямъ, пия — и това е“, — резюмира житейската си философия деспотъ Славъ. „Власть, сила, богатство. Личната користь, синко. Тамъ е свѣтовната мждрость. На тоя богъ се кланя и вуйчо ти Славъ. Не люби, не мрази безъ смѣтка. Вземи примѣръ отъ мене: азъ дружахъ или воювахъ и съ гърци, и съ франки, и съ българи, като държахъ винаги страната на по-силния и душехъ, кой вѣтъръ вѣе“. При тая подла философия странно звучатъ гордитѣ изявления на сѫщия бонвиванъ, че „не била привикнала тази бѣловласа глава да се навежда“, че „гръбнакътъ му закоравѣлъ и не можелъ красиво да се прѣгъва“! Клетва, честь, отечество — „измислици“. „Какво те обвързва клетвата? Кой те карà да я давашъ и кой те карà да я държишъ?“ „Отечество? Какво е това отечество? То е тамъ, дѣто менѣ е добрѣ. Твоето те изгони, друга земя ти лава гостоприемство, почести, вино и хубави жени. Или не сѫ хубави тия гъркини?... „Честь? кажешъ?! Какво е това честь? (Смѣе се гръмливо)“.

„Философията“ на Слава става особно пикантна, като нагази въ сърдечната область: „Любовь! (Смѣе се продължително). Знаешъ ли, какво е нѣщо това животно — любовь? Не знаешъ? И азъ не зная. Азъ знамъ само едно: млада жена *и по-гърдяста*“. Това ни напомня философията на прочутия Съмковъ въ неговото

безсмъртно творение за „Ничтожната фамилия или въздушната природа“, дѣто на въпроса: що е любовь? — се отговаряше приблизително така: да я прѣгърна, да я цѣлуна — ооохъ! Дефиницията си на любовьта Славъ дава, слѣдъ като е заявилъ, че го е „пазилъ господъ отъ такава лудость“. Но когато я дава, театрътъ гърми отъ ржкоплѣскания, на които би завидѣлъ Ибишъ-ага.

Авторътъ не е издържалъ до край тоя типъ. Той го накарва да скърби за „разсипването на отечеството“, да „плаче за България“, да зове „проклятието на вѣковетѣ“ връзъ главата на Гавраила и най-сетнѣ да си сложи главата за... отечеството! На Вазова е нуженъ патриотически ефектъ, и той не се спира прѣдъ въпиющитѣ противорѣчия.

Мелодрама. Славъ вади меча, Гавраилъ отбѣгва и зове подкупенитѣ кумани. Тѣ убиватъ Слава. Слѣдъ като той пада, Гавраилъ му вика: „Умри! (ржгва го съ меча си въ гърдитѣ)“. Сжщо като нѣкой херой на Т. Х. Станчева „вади ножа и го ржгва“: „мри, поганецо!“

Цѣлото това кръвопролитие произлиза въ едно салонче, къмъ което изглеждатъ вратитѣ отъ стаитѣ на толкозъ наши херои. И никой нищо не чува, по угодата на автора: нито Асѣнь, нито Тамара съ чуткото съ сърце, нито Ирина, която трѣба да тръпне отъ най-тихия шумъ въ очакване Борислава, нито самиятъ Бориславъ, който трѣба да е нащрекъ — да не бжде заловенъ и за Тамара. Впрочемъ, подиръ малко той се задава и сѣкашъ се прозява: „Тука имаше нѣкакъвъ страненъ шумъ. Какво ставаше?“ Но това не го занимава повече — и той почуква на Тамарината врата. Не е било нужно да чуе никой, за да се не завърши още тамъ пиесата.

Дѣто на автора е трѣбало чудо, за да свърже дѣйствието, чудото е готово. Така напр. когато Бориславъ се завръща побѣдитель, щомъ остава насамѣ, започва да монологира въ този духъ, че „срѣдъ праховетѣ на биткитѣ нейниятъ милъ образъ ми се мѣркаше, срѣдъ фученето на стрѣлитѣ и звѣка на сабитѣ нейниятъ сладостенъ гласъ звучеше на слуха ми. И въ ония страшни мигове азъ забравяхъ смъртьта, азъ биехъ и гонѣхъ въ луда ярость враговетѣ: прѣди да бѣха Асѣневи, тѣ бѣха мои, защото ме отлжчиха отъ моето драго либе... Но дѣ я?“ И още не сварилъ два реда нови да издума, ето ти че Тамара „влазя отлѣво бързишката“ и: „Бориславе! (Дълго и страстно се прѣгръщатъ)“. Или пъкъ: въ края, когато Асѣнь е сгащенъ отъ съзаклетницитѣ, въ отчаяние се провиква: „Бориславе, Бориславе, дѣка си ти сега?“ Не щешъ ли, Тамара се вѣстява: „Татко, Бориславъ е тукъ!“ Този похватъ ни напомня друга Вазова пиеса, „Руска“, дѣто героинята, капнала отъ отчаяние въ гората, безъ и да подозира, че е възможно такова чудо, си вика: „Ангеле, Ангеле, дѣ си?“ — сжщо както дѣтето въ трудни минути призовава безсъзнателно майка си. Но изведнъжъ „юнакъ Ангелъ“ изкоква на сцената: „Тукъ съмъ, гължбице!“

Друга една сцена ни напомня пакъ „Руска“ (resp. „Загорка“). Тамара пристава на Бориславa, ще бѣгатъ. Всичко готово, но героитѣ трѣба да излѣятъ жалки сантиментни, като тия: „Прощавайте вие, свѣтли палати, люлка на моята любовь! Ти, градинке сѣнчеста, що си слушала и покровителствала нашитѣ блажени срѣщи[1]).

---

[1]) Цѣлиятъ свѣтъ научилъ, че нашитѣ млади се любятъ, само родителитѣ никога не чули; не се досѣщала и Ирина, на която ревнивостьта трѣбаше да подкаже, нито Зоя, тоя демонъ въ рокля!

Прощавай и ти, родно Търново; сбогомъ, величествени скали, и ти, мила Янтро, съсъ сладкия си ромонъ, тъй скжпа на сърцето ми... И ти, великий Асѣне, прощавай. Оставямъ те съ рѣшение пакъ да се върна при първия ти зовъ, да живѣя и умра за тебе". Пакъ сжщиятъ Рускинъ Ангелъ се прощава така съ отечеството си, застаналъ на сръбската граница:

Сбогомъ! — пакъ ще дода,
Кога чукне часъ да умра
За твойта свобода!

Отъ направенитѣ тукъ-тамъ цитати въ нашата статия читательтъ вижда, какъвъ е езикътъ на пиесата. Той е досущъ „охлузенъ отъ търкане вѣковно", както би казалъ Ст. Михайловски. Тукъ има и „демони", и „ангели", и „райски радости", и „страстна любовь", и „каменно сърце", и „проклетий гърко", и „ужасна гъркиньо", и „отвратително изчадие", и „сатанинска подлость", и „минути по-страшни отъ вѣковетѣ", и „гърмове небесни, треснете ме, черний аде, зини та ме погълни!"

Това е то „Бориславъ" като художествяно произведение. Да се възхищаватъ отъ него има мнозина желаещи — ние не сме отъ тѣхното число. Тѣхното възхищение е обяснимо. То не произлиза отъ художественитѣ достойнства на пиесата, които, казахме, ѝ липсватъ. Неговата причина се намира въ съвсѣмъ друга плоскость. Може дори да се каже: успѣхътъ ѝ е обратно пропорционаленъ съ нейната художественость.

Не се съмняваме, че ако пиесата „Бориславъ" бѣ готова по врѣме на антигръцкитѣ погроми, нейниятъ успѣхъ щѣше да бжде още по-голѣмъ. Тая пиеса би

дала тъй да се каже, „художественото“ оправдание на, хулиганския шовинизъмъ! Самъ Бориславъ би станалъ идеалъ на хулигана.

Макаръ пиесата да носи на корицитѣ си надписа: „историческа драма“, но тя безспорно много малко е такава. Трѣба, нали, да се прѣдполага, че за да могатъ да глупѣятъ и лудуватъ всички тия мазни болѣри и дворцови обитатели, се ще е имало нѣкой да ги храни. А именно този хранитель липсва въ „историческата“ драма. За него Киръ Тодоръ е изразилъ мнѣнието на голѣмцитѣ: „Народътъ що е? Сгань безмислена. Видишъ ли го? Той играе тамъ на поляната, а утрѣ ще оре. И при Иванъ-Асѣня, и при Гавраила все ще оре и ще вика: да живѣй царьтъ! Това стадо, който му стане овчарь, по него блѣе, той го стриже“. Въ тия прѣзрителни думи на Киръ Тодора е скрита много по-голѣма доза отъ истина, изразена другояче отъ руския поетъ:

Паситесь, добрые народы!
Васъ не разбудитъ чести кличъ.
На что стадамъ дары свободы?
Ихъ должно рѣзать или стричь!

— отколкото въ лицемѣрнитѣ самозалъгвания на Асѣня, който, като чува гайда на поляната, заключава: „Народътъ е веселъ. Той като е веселъ и нашето сърце е весело. Съ божия помощь дадохме му миръ, правда и доброчестина“. Този народъ въ пиесата никакъ се не вижда. Ние току чуваме неговия възгласъ: „да живѣй царьтъ!“ А царьтъ великодушно му позволява да изпълва пространството съ тази лестна фраза и отгорѣ на това го поздравлява: „Веселете се, дѣца мои!“ Бюргерска идилия

Като вземемъ прѣдвидъ оплакванията на Асѣня, че дори ратаятъ можелъ да се допитва до сърцето си, царьтъ — не[1]), а сѫщо и ламентацията на Тамаринатa дружка Вела, че „нѣмало радость и въ свѣтлитѣ царски палати“ [2]), — не можемъ да не възнегодуваме противъ „каналиитѣ“, които не оказватъ достатъчно почтение къмъ царственитѣ мѫченици. Послѣднитѣ се грижатъ за своитѣ „дѣца“, трѣба и „каналиитѣ“ да промишляватъ за бащитѣ си, да ги слушатъ и имъ се покоряватъ.

Пиесата „Бориславъ“ всажда въ душитѣ на зрителитѣ не само дивашка умраза къмъ гърцитѣ като къмъ гърци, — но и закрѣпя покорството на поданицитѣ къмъ всевластния монархизъмъ. Шовинизмътъ се прѣплита съ абсолютизма, за да абрутира народната маса. Театрътъ е въ услуга на реакцията, господа! И нека не се отнасяме съ прѣнебрѣжение къмъ широката публика, която въ „Борислава“ намѣри своята манна небесна. Тамъ сѫ не само тия, които сѫ заклети врагове на свободата — тѣ сѫ малцинство; мнозинството или сѫ индиферентни къмъ шовинизма и монархизма,

---

[1]) Тоя Асѣнь ще да е прѣфиненъ тартюфъ. Той тъй ужъ си приказва, а пъкъ въ 1240 год се оженва за Ирина, сѫщата която въ пиесата иска да даде на Борислава, вмѣсто дъщеря си. И трѣба да се мисли, че въ случая се е допиталъ до сърцето си, ако се вѣрва на Акрополита, който казвалъ: „Ирина имаше прѣкрасна външность и величествена осанка. Иванъ-Асѣнь страстно я любѣше, не помалко отколкото Антоний Клеопатра“.

[2]) Дали и търновскиятъ дворецъ е билъ тогава тъй нескопосенъ, както Фердинандовиятъ, въ който, споредъ увѣренията на „Вечерна поща“, гъмжели отвратителни плъхове, вѣтърътъ свободно сновѣлъ въ него и прогонвалъ особата на безспирно скитане? Не сѫ ли страдали отъ подагра и търновскитѣ царе, както страдаше софийскиятъ?

или сѫ тѣхни привърженици само по невѣдение. И тази маса, въ която има толкози възможни елементи на освободителното движение на социализма, се трови съ дивашки идеи, чувства и страсти, които феерията на пиесата запечатлявала неизгладимо въ душитѣ имъ[1]).

Прѣди десетилѣтия, „въ униние", съ погледъ тревожно впитъ „въ минало шумно, изминатъ пѫть", Вазовъ се питаше;

Що добро нѣщо ази прибавихъ
Въ общата скудость, лѣнь и мъгла?
Хвърлихъ ли сѣме за жътва плодна
Въ почвата нѣжна, дѣто минахъ?
Мисъль пуснахъ ли тамъ благородна?
Свѣтло и вѣчно що завѣщахъ?

Задава ли си днесъ той тия въпроси? Или „Бориславъ" е замаелъ главата най-напрѣдъ на своя авторъ? Ако си задаваше тия въпроси, именно днесъ той би трѣбало да си отговори:

Тѫжно азъ гледамъ пѫтя изходенъ,
Сърце ми свива нъравственъ студъ...

„Ивайло"*)

Ивайло Бърдоквата! Селскиятъ царь! Грозенъ вождъ на жакерия! Споменъ за велики социални кон-

---

[1]) Въ печата проникна извѣстието, че въ единъ градъ група социалисти се конституирали въ театрална група, която поженала лаври съ прѣдставянето на „Бориславa". Ако това съобщение е вѣрно, лавритѣ сѫ позорни!

*) Ивайло. Историческа драма отъ Ив. Вазовъ.

фликти! Черниятъ трудъ на земята възстаналъ срѣщу бѣлоржкитѣ разбойници! Отприщени сж язоветѣ на вѣковнитѣ съсловни умрази и кървавата социална трагедия е изнесена на сцената.

Така би си помислилъ човѣкъ и отъ заглавието на пиесата, и отъ направения отъ нея шумъ. Нищо подобно! Социалната драма въ ржцѣтѣ на Вазова е прѣобърната въ патриотическа безвкусица, съсловнитѣ състезания сж изравнени въ баналното провикване въ края: „Да живѣй България". Да, да живѣй, ако щете хилядократно да живѣй, — но историческата пиеса не е днешенъ патриотически митингъ.

Нѣколкото фрази на селени въ първото дѣйствие и дружбашката рѣчь на Ивайло въ началото — ето къмъ що се свежда грозното съсловно стълкновение, и веднага се започва примирението съ болѣритѣ, не съ тѣхнитѣ виходци, които се отричатъ отъ съсловието си и заставатъ на селско гледище, а съ болѣрството като класа, и то съ най-противнитѣ му типове. Едно кокетиране, което не отговаря на бурния нравъ на грубия революционеренъ крѣпостникъ.

Вазовъ е прѣдимно националистически писатель — да бжде такъвъ, това е неговата гордость. Националистическата идея толкова го е завладѣла, щото и отъ Ивайло той е направилъ днешенъ патриотъ.

Ивайло много скоро напуща социалната си мисия и се самозабравя въ идеята да стане царь. Вмѣсто единъ стихиенъ изразитель на бликналата робска неволя, той се явява като низкопробенъ демагогъ, шарлатанъ и лицемѣръ, прѣслѣдващъ лична амбиция. Въпрѣки клетвитѣ си къмъ Кремена, той дава съгласието си да се ожени за Мария, прѣди да я е видѣлъ, и се опива отъ сади-

ческо сладострастие при мисъльта: „ . . . нека се помни, че нищожниятъ овчарь Бърдоква е мачкалъ на леглото си вдовицата на единъ български царь, внуката на единъ гръцки императоръ“ (стр. 88).

Главорѣзъ, който не държи плѣнници, Ивайло е и галантенъ кавалеръ: женитѣ трѣбало да се слушатъ понѣкога, и винаги да се прѣгръщатъ, — съ такава салонна баналность скланя той на молбата на съпругата си да остави живота на Казимъ бега.

По храбрость Ивайло напомня Борислава (всички патриоти у Вазова сж храбри), макаръ да не фучи изъ сцената като глиганъ — тази особеность на Борислава. Сцената въ монастиря, дѣто цѣла сгань го напада, а той не само остава здравъ и читавъ, но и сполучва да я обезоржжи и привлѣче на своя страна, е взета отъ нѣкоя вълшебна приказка. Но върхъ на безвкусието въ тая сцена е успѣхътъ на Ивайло прѣдъ Годеслава; Вазовъ каточели иска да ни каже: българинътъ си е родолюбецъ ейтака по душа, макаръ токущо ржката му да е стоплена съ чуждо злато.

Вазовитѣ прѣдставители на българското племе сж все храбри и простодушни. А гърцитѣ у него — о ужасъ! — сж всички ходяща подлость. „Нашитѣ оржжия противъ тия опасни варвари (т. е. българитѣ), — така разсжждава гъркътъ Андроникъ въ пиесата, — винаги сж били сжщитѣ: хитрость, коварство, пъкленъ умъ!“ Докогато Вазовитѣ гърци сж такива, неговитѣ пиеси, въпрѣки тѣхната несъобразность и наивность, ще иматъ успѣхъ въ извѣстни кржгове, които носятъ маята на антигръцкитѣ погроми.

Народътъ, както въ другитѣ пиеси на Вазова, така и тука, дѣто ужъ се изнася едно велико народно

приобщи съ великитѣ рицари на духа, да издигне българската поезия до равнището на общочовѣшката, а специфично българското, подемътъ и падението, славата и покрусата на българското племе.

Синъ на една епоха, когато борбата за национална независимость бѣ освободително-революционно движение, Вазовъ не можа да се издигне до идейната висота на единъ Ботевъ, отъ която да схване тази борба като часть отъ общото движение на човѣчеството къмъ свободата. Съ закрѣпването на българската буржуазия, националното движение се обръща въ егоистически стремежъ на една господстваща класа къмъ териториално разширение. Въ лицето на Вазова тя намѣри своя пѣвецъ.

Национализмътъ се прѣвърна въ едно реакционно движение, и него бѣ повиканъ да разукраси Вазовъ съ феерията на мнимата българска слава на староврѣмскитѣ царе тирани и да му придаде привлѣкателностьта на едно общо за цѣлия български народъ дѣло.

Различнитѣ нюанси на буржуазията простиха на народняка Вазова, на този членъ въ управителното тѣло на народняшката партия, на този бившъ народняшки министъръ, онова специфично партизанско, което отличава политика Вазова, за да го признаятъ за духовенъ обединитель на цѣлата буржуазия.

Тя се толкова нуждае отъ обединяваща личность днесъ! Нейната банкрутирала политика разклати издъно господството ѝ, и подъ грѫмоносния напоръ на работнитѣ маси, въодушевени отъ комунистическия идеалъ, тя почувства смъртната нужда да се обедини. Свръхъ котерийнитѣ и групови интереси, свръхъ дори стрѫвната умраза на градскитѣ капиталисти и селскитѣ думбази — се издига поетътъ Вазовъ съ своята националистическа

лира, и къмъ него се насочи обединистическиятъ поривъ на цѣлокупната буржуазия. Вазовиятъ юбилей се яви като благодать божия за българската буржуазия.

Патриотарскиятъ национализъмъ, който опропасти България, чрѣзъ юбилея направи усилия да се реабилитира наново. Това бѣ едно отъ послѣднитѣ му идейни срѣдства!

Патетичнитѣ празнодумства на ораторитѣ проечаха, безъ да стоплятъ помръзналото сърце на народа. Бенгалскитѣ огньове оставиха само кѫдежъ. И борбата пакъ продължи: противъ национализма — за комунизма!

Българскиятъ работенъ народъ надживѣ фазата на буржуазния национализъмъ. Като часть отъ сѣмейството на трудещото се човѣчество, въ неговитѣ гърди пламти пожарътъ на новия общочовѣшки идеалъ — комунизма. И никакви националистически юбилеи нѣма да го отклонятъ отъ него.

Иванъ Вазовъ и ние, комуниститѣ.

Нѣкога, въ съвсѣмъ ранни младини, Вазовъ се е опозналъ лично съ Ботева. Почти врътници, разликата помежду двамата поети е вече била голѣма. Вазовъ, спокойно чедо на охолното провинциално еснафство, още идейно недооформенъ, и Ботевъ — миналъ вече школата на рускитѣ революционни идеи, гоненъ и страдалъ за социалистическитѣ си убѣждения, размиренъ скиталецъ, редакторъ на „Дума на българскитѣ емигранти“, буренъ апологетъ на комунизма. Вазовъ изпада подъ влиянието на *първия български комунаръ* и, както се

съобщаваше при сребърния му юбилей, „рѣшолъ да пише и социалистически стихове, който обаче сж пропаднали при единъ обискъ отъ ромжнската полиция“ (сп. „Изкуство“ отъ ноемврий 1895).

Вѣроятно Ботевъ не ще да е чуждъ на патриотическото съживяване у Вазова, който дотогава се е вълнувалъ отъ лични скърби и радости, докато „страданията на народа сърцето му дигнà, разпали“ и той „запѣлъ къмъ робитѣ заспали, запѣлъ за бунтъ и за свобода“. Но специфичнитѣ идеи на Ботева, — онова, което го издигаше надъ общото равнище на интелигенцията и дори на революционната емиграция, — неговитѣ социалистически идеи не сж пуснали кълнъ въ душата на Вазова.

Докато Ботевъ се издигаше на цѣла глава надъ своитѣ съврѣменици, Вазовъ си остана на идейното тѣхно равнище, той не излѣзе „вънъ отъ прѣдѣлитѣ на жизнената обстановка“ на еснафството, което налагаше печата си върху цѣлата идеология на тогавашното българско общество. И затова Вазовъ стана поетъ на уравновѣсеното, спокойното, охолното, заможното еснафство.

Когато еснафството се разложи и отъ него произнаха двѣ нови класи: пролетариатъ и буржуазия, Вазовъ не зае мѣстото, което Ботевъ би заелъ: той застана къмъ страната на буржуазията, и музата му възпѣ нейнитѣ копнежи. Вазовъ, поетътъ на буржуазията, е само дотолкова народенъ поетъ, доколкото народътъ продължава да бжде безволна сѣнка на буржуазията.

Национализъмъ, религия, държава, еснафски моралъ, буржуазенъ редъ, милитаризъмъ, срѣдневѣковна „слава“ на царе и боляри, завоевателни стремежи, квасенъ патриотизъмъ, възторгъ отъ „доблестьта“ на бъл-

гарското оржжие — ето основата на Вазовата поезия. Разбира се, не само това, разбира се, не тъй прозаично (затова е и поетъ), но като се смъкне поетичното було на всички Вазови писания — това е, което остава на дъното.

Съ Ботева Вазовъ си разчисти смѣткитѣ прѣзъ 1891 г. (въ сп. „Денница"). Той отрече и „мирисътъ на петролей" (въ „Борба"), и „баналното безбожие" (въ „Молитва"), и въ стѣсняването на Ботевата дѣйность до национализъмъ виждаше неговото величие, осжждайки тогавашнитѣ социалисти-ботевисти — „тълпа млади хора, които реватъ изъ въздуха дебелашки цинизми".

Чрѣзъ пълно отрицание и охулване на ботевското въ Ботева Вазовъ посрѣщна появата на Ботевитѣ ученици, които той усмиваше така: „И крѣскаме: равенство, правда, свобода! — на вѣка си чада, ний хранимъ народа — съсъ фразички гръмки, съ мѣхурести думи... — Вълнуватъ ни страшно неволитѣ чужди, — и плачемъ надъ чуждитѣ гробове клети: — не видиме само тукъ нашитѣ нужди, — тазъ область е тѣсна за наштѣ полети. — Намъ трѣбатъ простори далечни, широки. — Въпроси всемирни рѣшаваме смѣло. — И лѣемъ потоци отъ фрази дълбоки" (Денница, 1891).

Това повръхно и леко гледане на новия животъ, който залагаше основитѣ на могжщото комунистическо движение вбждаще, е характерно за Вазова въ всичкитѣ случаи, когато той се е изказвалъ за социализма и социалиститѣ.

За Вазова социализмътъ е утопия, макаръ и благородна. Той се държи яко за „здравата вѣра българска". Унищожете заптието, — заявава хероятъ на *„Подъ игото"* Огняновъ на социалиста Кандова, — и

народътъ постига своя идеалъ", „а въ тоя народъ туряме и чорбаджии, и духовенство". Явно е, че това не е „утопия", но въ нея едвали има нѣщо благородно, тъй като слѣдъ измъкването на народа отъ заптийскитѣ лапи и прѣдаването му въ лапитѣ на чорбаджии и духовенство, нищо не прѣчи на послѣднитѣ да му намѣрятъ нови заптиета.

Всички типове на социалисти, които Вазовъ е изнесълъ въ своитѣ произведения, сж все младежи изъ срѣдата на буржуазията — разпалени глави, фразьори, но съ честни души, които лесно се „вразумяватъ", идеитѣ имъ сж нѣкакво наслоение, което лесно се изтрива.

Но съ течение на врѣмето Вазовъ започва да гледа на социалиститѣ съ по-песимистично око. Въ 1906 год. той ги рисува като „младо, енергично, нарастващо поколѣние, напоено съ новъ модеренъ духъ, родено изъ книгитѣ, чуждо на народнитѣ прѣдразсждъци, и на народната душа, отхвръкнало далеко отъ тѣхъ, съ по-широкъ кржгозоръ, но болно, щуро, неуравновѣсено, прояждано отъ червека на индеферентизма и отрицанието, откжснато отъ народа, поколѣние, за което образътъ на отечеството блѣденъ се тули задъ други фетиши, което съ прѣзрителна усмивка отминува на улицата трицвѣтното знаме на България и низко се кланя прѣдъ червеното на социализма, или не се кланя на никакво..." („Костенецкиятъ водопадъ").

Какъвъ е общественитъ идеалъ на самия Вазовъ? — Културтрегерскиятъ! Насаждането на капитализма чрѣзъ „дългъ, честь, милость, трудъ упорни". Идеалниятъ общественъ дѣецъ на Вазова е учительтъ Чакаловъ въ романа му „Казаларската царица", който се занимава съ селско стопанство.

Погрѣшна е общоприетата идея, че Вазовъ отражавалъ въ произведенията си всичката многосложность на българския животъ. У него напълно липсва напр. пролетариатътъ. За Вазова той не сѫществува. Дори народътъ, въ по-широка смисъль на думата, или го нѣма никакъвъ, или се показва само за да декларира упоението си отъ „блѣсъка“ и „добротата“ отъ „великодушието“ и „справедливостьта“ на своитѣ царе и боляри.

Като обектъ на съжаление, обаче, народътъ нерѣдко фигурира въ Вазовитѣ стихотворения — най-безврѣдното съжаление, което облекчава сърцето на сантименталния охолникъ.

Понѣкога това съжаление е по-дълбоко, и тогазъ поетътъ не знае дѣ да се дѣне съ него. Разказа си „Пейзажъ“, въ който е потресенъ отъ сѫдбата на кърмачето, което една бабичка носи отъ село, слѣдъ смъртьта на майка му отъ раждането, Вазовъ придружава съ дълги разсѫждения, които завършва така: „Има въпроси неразрѣшими, има страдания безизходчи. Прѣдъ такива въпроси куражътъ се губи въ съзнанието на пълного безсилие, человѣкъ отпуща безпомощно рѫцѣтѣ си прѣдъ фаталностьта и волята на сѫдбата . . . Той замижава, като да избѣгне и не види страховития призракъ на дѣйствителностьта“. . . .

И понеже нѣма положение, отъ което да не се намѣри изходъ, и Вазовъ го намира, но кѫдѣ? — „Кога минахъ край Свети Краль, азъ съкрушенъ, засраменъ, неволно се отбихъ въ черквата и дълго се молихъ. . . .“

Възпяващъ цѣлъ животъ славата на своето отечество, поетътъ безспорно избѣгва парливия социаленъ въпросъ, който му се прѣдставя въ лицето на безприютния синъ на България. Но социалниятъ въпросъ е

многоликъ, отъ него не можешъ избѣга задълго нито въ черквата, нито въ миналото „величие“.

Идеологията, на която Вазовъ е поетическия носитель, банкрутира напълно. Миръть и порядъкъть, които той проповѣдваше, сж се обърнали въ грозна безредица. Отечеството се оказа мащеха за народнитѣ синове. Цѣлиятъ социаленъ строй, на който Вазовъ отъ десетилѣтия е служилъ съ правда и честь, пръщи и се руши. Сѣмето на новъ животъ пониква изъ неговитѣ развалини.

Баталиони отъ нови борци изпълватъ обществената стъгда, които Вазовъ не можа да прѣдчувствува съ поетическия си усѣтъ, защото бѣ поетъ на миналото, и чиито прѣдвѣстници той усмиваше като фантосани глави. Тѣ искатъ свои пѣвци и ще ги намѣрятъ!

Националистическата поезия на умиращата буржуазия ще се смѣни отъ жизнерадата и буреносна поезия на комунизма.

История на Априлското възстание.

(Д. Т. Страшимировъ. История на Априлското възстание)

Голѣмъ и добросъвѣстно изпълненъ трудъ. Той обема не само априлското възстание. Това е единственото засега свързано изложение на цѣлото наше прѣдосвободително революционно движение — отъ Раковски до четата на Ботева. Запискитѣ на Захарий Стоянова, „Миналото“ на Ст. Заимова, монографиитѣ за локалнитѣ възстания и чети, споменитѣ на оцѣлѣли „поборници“ — всичко това е било използвано отъ автора. Но той не взема на вѣра дадения отъ тѣхъ материалъ,

често пжти непъленъ, противорѣчивъ и погрѣшенъ. Той го подлага на критическа свѣрка и се мжчи да установи твърдо онова, което положителнитѣ свѣдѣния позволяватъ да се установи. За тази цѣль той не се задоволява съ книжнитѣ източници, а е прибѣгналъ до найщателно непосрѣдствено изучване на мѣстото и чрѣзъ лично разпитване на участници или очевидци на събитията. Събраниятъ материалъ е колосаленъ.

Въ това изобилие на материалъ се крие силата и въ сжщото врѣме слабостьта на този трудъ. Авторътъ се е изгубилъ въ него. Зарадъ дърветата той не е видѣлъ гората. И разбира се, че не материалътъ самъ по себе си е виновенъ въ това, дѣто авторътъ не е можалъ да го овладѣе. Ахилесовата пета на този инакъ цѣненъ трудъ е въ неопрѣдѣленостьта, ако не и просто липсата на гледище у автора, а слѣдователно и на сериозенъ наученъ методъ за изслѣдване у него. Коя е изходната му точка? Дѣ той намира извора на онзи патриотически жаръ, чиито проявления описва? Въ „турскитѣ золуми", въ племенното безправие на раята. Но тоза обяснение е тъй общо и неопрѣлѣлено, щото вѣрниятъ елементъ въ него се губи. Съ него не се освѣтляватъ напр. туркофилскитѣ тежнения на часть отъ „раята", която открито държи страната на турското господство; не се освѣтляватъ сжщо дуалистическитѣ тенденции напр. на „стария" букурещки комитетъ и пр. и пр. При това, золумитѣ не сж били нѣщо специфично за възстаническата епоха. Защо именно тогава се отваря ерата на революцията? На това г. Страшимировъ има готовъ отговоръ, — но колко той е наивенъ! „По-високото умствено подигане" и „по-високата политическа пробуда" на народа, — казва той. Но „политиче-

ската пробуда" не е отговоръ, тъй като тя въ положителна форма изразява сѫщия въпросъ: защо народътъ въ политическото си развитие дорастна до революционно избухване? Защото, отговаря г. Страшимировъ, той се политически пробуди. То е все едно да не отговоришъ: тавталогията не е обяснение. Колкото за „по-високото умствено развитие" — то сѫщо тъй е слабо обяснение. Прѣди всичко, то възбужда новъ въпросъ: съ какво самото то се обяснява, ако е вѣрно, че лежи въ основата на революционния подемъ? И сетнѣ: ако „по-високото умствено развитие" обусловяше априлското възстание, то би трѣбало да се допусне явната нелѣпость, че масата въ нѣкаква Мечка, или Поибрене, или Батакъ е била умствено по-издигната, отколкото напр. българското население въ Пловдивъ.

Въ стремежа си да бѫде всестраненъ и пъленъ, г. Страшимировъ се е доближилъ до първоизточника на причинитѣ за революционния подемъ, — но неговото идеалистическо гледище го е отстранило веднага оттамъ, безъ да подозре всичката му важность. Въ петь страници той се спира върху икономическото положение на Панагюрище, за да го изложи по брошурата на г. М. Т. Влайковъ отъ 1904, която самиятъ г. Страшимировъ е снабдилъ съ прѣдговоръ. Каква поразителна картина би изложилъ прѣдъ очитѣ ни единъ историкъ на революционната епоха, ако въ общото икономическо развитие на турската империя и въ специалното на българския елементъ въ нея съумѣеше да ни изтъкне реалнитѣ пружини на нашата прѣдосвободителна епоха! Защото, несъмнѣно е, че безъ икономическия прѣвратъ, който се извършваше въ империята, нѣмаше да има нито „политическа пробуда", нито „умствено развитие"

нито национално освобождение. За г. Страшимирова не е тайна, че именно икономически най-развититѣ кжтове на страната — „смѣлитѣ индустриалци по двѣтѣ поли на Балкана“ — бѣха носители на революционното движение; но за него е скритъ механизмътъ на дѣйствието на икономическитѣ сили. Затова той въ недоумѣние стои прѣдъ въпроса: „защо именно тия заможни хора съ такова неудържимо влѣчение ставатъ главни огнища на бунта и разорението, когато, прѣзъ ония тъмни врѣмена, всжщность на тѣхъ не липсваха ни плодотворно поле за работа, нито пъкъ достатъчно благоденствие?“ Формулировката на въпроса не е правилна, но това не ни занимава тука. Прѣдъ строгия въпросъ на материалното битие авторътъ прибѣгва на завѣтъ подъ своето нищо необясняващо идеалистическо гледище. Въпросътъ ужъ билъ „ясенъ“: „Угнетението и зависимостьта не се забулватъ съ пари, нито липсата отъ свободата не се запълня съ имотъ“. Би брѣбало да се очаква, че най-върли революционери сж били чорбаджиитѣ, а то напротивъ — тѣ бѣха повсемѣстно „прѣдатели“. Икономическитѣ противорѣчия вжтрѣ въ българското население никакъ не се харесватъ на автора, и той старателно, ако и несполучливо, се мжчи да изхвърли отъ езика на историята чорбаджийското противопоставяне на народа и да го подмѣни съ нищо незначещото „стари и млади“. Дори това елементарно икономическо разчленение е останало незнайна планета за г. Страшимирова. А по сложниятъ икономически съставъ, новата социална диференцировка съ нейнитѣ класови противорѣчия и борби, — това нито даже се подозира отъ г. Страшимирова. А това нехайство къмъ „икономическия факторъ“ подкопава издъно довѣрието къмъ научния характеръ на неговия трудъ.

И дѣйствително, получила се е не една *история* на нашата революционна епоха, а само *сурови материали* за нея. Но и тукъ трѣба да се направи едно ограничение. Материалитѣ, наистина, сж изобилни, но тѣ не се касаятъ до *социално-икономическата обстановка,* обусловяща причинитѣ, а се ограничаватъ съ *самия ходъ на събитията.*

Въ послѣдното отношение авторътъ е положилъ най-кропотливъ трудъ. Мжчилъ се е да не му избѣгне и най дребното фактче. Това, несъмнѣно, е едно голѣмо достойнство. Но тъй, както е нагласилъ своето изложение, авторътъ е побъркалъ на неговата занимателность, — нѣщо, което самъ съзнава. Въ самия текстъ той съпоставя разнитѣ противорѣчиви свѣдения, свѣрява ги, прави заключения. И ако фактътъ е крупенъ, това е интересно за четеца, като го прави съучастникъ въ издирването. Но когато фактътъ е дребенъ, съвсѣмъ дребенъ, — а повечето сж такива, — четенето става досадно, читательтъ се губи въ всевъзможни дреболии, които му прѣкжсватъ нишката на общото изложение на събитията. Той се пита напр.: какъвъ интересъ прѣдставлява *за него,* дали нѣйдѣ паднали убити двама или трима, дали нѣкоя чета се състояла отъ деветдесеть и деветь или отъ сто „комити" и пр.

Можеби г-нъ Страшимировъ е искалъ да даде единъ ученъ трудъ, повече за специалисти, за градиво на бждащата ни история, отколкото едно общедостжпно и увлѣкателно четиво? Въ такъдъ случай, — вънъ отъ усвояването на еднъ наученъ методъ на изслѣдване, — той би трѣбало да напусне досадния свой езикъ на размазването, общъ на всички негови произведения.

Изъ историята на българския романъ.

(Стефанъ Минчевъ. Изъ историята на българския романъ)

Двѣ книжки притежаваме подъ това название. Едната е „Опитъ за литературно-исторични наблюдения върху развитието на романа прѣзъ XIX вѣкъ до освободителната война 1877 г.“ Другата — „Материали за живота на В. Друмева — митрополита Климента“. И двѣтѣ сж грижливо съставени. Заемаме отъ втората интересния разказъ на В. Стояновъ за произхождението на „Иванку“: „Веднъжъ прѣзъ зимата 1871 г. отиваме съ Василя въ кафенето на Рали въ Браила и намираме на една маса българи, между които и Войниковъ. Послѣдниятъ, недоволенъ отъ една рецензия за неговитѣ драми, печатана въ *Турция* (Минчевъ бѣлѣжи, че не намѣрилъ прѣзъ това врѣме да е писано нѣщо противъ Войниковитѣ драми въ тоя вѣстникъ), като мислилъ, че е написана отъ мене, започва да ме кори. Въ това врѣме Василь се обажда, че той е автора на тази рецензия, въ отговоръ на което Войниковъ кипва и казва: „Ако си способенъ, направи нѣщо, та недѣй ходи да ме нападашъ“. Василь удря лакътъ о масата и продумва: „Ще ти докажа“, и слѣдъ 3—4 мѣсеца драмата *Иванку* бѣше готова“. Интересно е съобщението на сжщия В. Стояновъ и за участието на бждащия митрополитъ въ легиона на Раковски (Бѣлградъ 1862 г.), интересно и за войцодата: „Единъ день той (Раковски) бие едного (Николай Шопова) съ камшикъ, а пакъ Друмевъ, който бѣше хуманенъ и много филантропъ, се приближава до Раковски и му казва: „Бае Раковски, вкарай го въ стаята и тамъ го бий; срамота е на пжтя“. Кипва Раковски и дава заповѣдь на единъ отъ четницитѣ —

полякъ — да стрѣля върху Друмева. Тоя послѣдниятъ приблѣднѣ и скръсти ржцѣ на гърди, каточели го гледамъ сега напрѣдѣ си. Отъ другата му страна стояха Левски и Караджата. Послѣдниятъ извика на Раковски, че ако убие Друмева и той нѣма да осъмне. . . и гнѣвътъ на войводата се прѣкърши". Прѣди падането на Стамбулова една шайка нападна митрополията въ Търново на другия день слѣдъ едно слово на Климента (15 февруарий 1893 г.), Климентъ бѣ заточенъ въ монастиръ, а съ ржкописитѣ му правителственитѣ хулигани задимили печката на митрополията.

Още по-интересно е първото изслѣдване на Минчева. То засѣга не романа въ тѣсенъ смисълъ на думата, а всички белетристични произведения, прѣводни и оригинални, въ отдѣлни издания или помѣстени нѣкждѣ. Освѣнъ пълна библиография и други свѣдения, авторътъ ни е далъ и своитѣ изводи. Ще приведенъ ония отъ тѣхъ, които прѣдставляватъ по-общъ интересъ. Въ развитието на „романа" у насъ той забѣлѣзва закономѣрность и постояненъ прогресъ. „Тази закономѣрность се вижда най-вече въ зависимостьта на това развитие отъ обществениитѣ условия". Романътъ „всѣки пжть изчезва отъ периодичния печатъ, когато българското общество е развълнувано силно отъ злободневни вдпроси или отъ важни политически събития". Обявяването на унията прѣзъ 1861 толкова много ангажира периодическия печатъ, че той не можа да отдѣли никакво мѣсто за белетристични произведения, които и въ отдѣлни издания спадатъ само до 2 — и то прѣводни. На другата година — само едно, пакъ прѣводно, протестантско. Слѣдъ туй постепенно се качватъ, до 1876, годината на възстанията, когато спадатъ до 3 прѣводни и

едно оригинално (и въ периодически, и въ отдѣлни издания); а прѣзъ 1877 и 78 г. — нито едно. Центъръ на белетристичната литература се явява Цариградъ — прѣдимно прѣводна (6 прѣводни: 1 оригинално произведения). Слѣдъ него иде Букурещъ, дѣто по-голѣмата свобода съдѣйствува за развитие на оригиналнитѣ произведения (1·5 прѣводни: 1 оригинално). Изобщо прѣводнитѣ значително надминаватъ оригиналнитѣ (4·29 : 1). Повече отъ $^1/_3$ (120 сж прѣводи отъ гръцки; слѣдъ това — френски 58, почти толкозъ руски (56); отъ сръбски 16, черковно-славянски 15, нѣмски 6, турски 2, англійски 13, ромжнски 4, полски 5, чехски 1. Прѣведенитѣ отъ гръцки книги сж сами прѣводи на гръцки — изъ западноевропейски автори (само 15 сж гръцки оригинали и то повечето били житиета). „. . . до срѣдата на 50-тѣ години нашитѣ книжовници много малко прѣвождатъ отъ руски и много малко познаватъ новата руска литература. Поразително е невѣжеството на нашитѣ книжовници отъ това врѣме спрямо руската литература. Тѣхнитѣ литературни вкусове ставпадатъ съ Ломоносовитѣ и не се издигатъ по-високо отъ сантименталиэма на Карамзина. Отъ Пушкина имаме само прѣводъ на *Капитанска дъщеря*, отъ Гоголя само *Тарасъ Булба* и то въ 1872 г., а отъ Тургенева нито едно произведение, даже не и *Накануньѣ*". — Прѣводитѣ се избиратъ съ поучителни цѣли. „Прѣводачитѣ сж педагози въ избора на книгитѣ: тѣ търсятъ въ чуждитѣ литератури онова, което може да възпитава бълг. четецъ, и онова, което избиратъ, го приспособяватъ за цѣльта". Тѣ нѣматъ обичай да казватъ името на автора — прѣводачътъ минава за такъвъ. Той „стъкмява, нарежда, съставя, нагажда, сравнява, побългарява, прѣ-

кроява, съкращава" — и се получава нѣщо собствено негово. „За похвала на тѣзи прѣводачи трѣба да се отбѣлѣжи, че тѣ се отнасятъ сериозно и добросъвѣстно къмъ своята работа, а не търговски, спекулативно". Нормитѣ на критиката само въ емигрантския печатъ (Л. Каравеловъ) сж: даване положителни познания и бунтуване. А въ легалния печатъ тѣ сж религиозно-нравствени. „По-голѣмо впечатление ще направи страдающата добродѣтель, отколкото страдающиятъ порокъ",— привежда ни Ст. Минчевъ думитѣ на *Читалище*. — Сантиментализмътъ господствува въ „романа". „Общиятъ мотивъ. . . е мотивътъ за *невинно пострадалата добродѣтель, която най-сетнѣ тържествува*". Двамина сж главнитѣ херои: „единиятъ — който прѣдставлява невинностьта, а другиятъ — жестокостьта и порока".

И двѣтѣ книжки на Ст. Минчева заслужаватъ внимание като добросъвѣстни изслѣдвания изъ историята на българската литература.

Литературенъ прѣломъ.

Увличането на нашата интелигенция отъ народнишкия социализъмъ съвпада съ рѣзкия прѣломъ на икономическитѣ отношения въ страната. Въ края на осемдесеттѣ и особено въ първата половина на деветдесеттѣ години все по-грѣмко се заговори за пропадането на ситнитѣ поминъци. И макаръ това твърдение да бѣ се втръснало отъ повторение, но то бѣ голъ и грозенъ фактъ. То разбулваше мизерията на народнитѣ маси. Прѣдставете си едно общество, основата за сжществуването на което е дребното притежание, но прите-

жание сведено до минимумъ — и изведнъжъ това притежание се изплъзва изъ ржцѣтѣ, а съ него губи се основата на общественото сжществуване. Ломката бѣ той съкрушителна, щото запръщѣ и се срина дори режимътъ на единъ отиващъ до крайность диктаторъ, какъвто бѣ Стамболовъ. Неговото управление стана въ очитѣ на маситѣ въплощение на икономическото разорение. И съ право. Защото подъ крилото на политическата тирания изпекоха занаята акулитѣ на първоначалното капиталистическо натрупване. Унищожението на малкитѣ сжществувания стори пжть на голѣмитѣ капиталисти. Когато дойде на власть Стамбуловъ, икономическитѣ въпроси се затулваха задъ политическитѣ неуредици и прѣливането на дребнострапанския режимъ въ капиталистически не бѣ осезаемо, поне за всички. Когато падна, — за никого вече не бѣ тайна, че икономическитѣ въпоси доминиратъ надъ всички други и че въ икономическата область, отъ своя страна, доминиратъ интереситѣ на една нова класа — капиталистическата. Законътъ за покровителството на индустрията, прѣхвърлянето данъчната тежина върху народнитѣ маси, чрѣзъ колосалното увеличаване на косвенитѣ данъци въ сравнение въ прѣкитѣ, гешефтмахерството — ето характерната икономическа „политика“ на народняшкия режимъ, който смѣни стамбуловисткия.

Интелигенцията, която училищата наплодяваха все повече — г. Ив. Гешевъ, а съ него цѣлиятъ буржуазенъ печатъ заговориха за „интелигентенъ пролетариатъ“; интелигенцията, която идѣше отъ срѣдата на упадащитѣ народни слоеве и по силата на своя произходъ и връзки не можеше да не чувствува болно тѣхното отчаено тръшкане; интелигенцията, която имаше не малко и свои

собствени причини да роптае: не въ състояние да се настани цѣла около държавната машина, тя не можеше да намѣри достатъчно приложение на своитѣ сили нито въ стѣснениятѣ свободни професии, нито въ неразвитото капиталистическо производство; — много естествено е, дѣто тази интелигенция бѣ и опозиционно, и демократически настроена.

Това бѣ не само интелигенция като социална категория, а въ буквалния смисълъ на думата младежь. Бѣ се закрѣпило сливането на тия двѣ понятия: младежь съ интелигенция. Едно ново поколѣние, израсло вече въ българско княжество и непомнещо чуждоземния режимъ. Впечатлително, безъ затвърдена позиция, отъ миналото то можеше да възприеме само ония идеи, които отиваха по-надалече отъ простата политическа независимость, идеитѣ съ по-широкъ хоризонтъ, — а таквизъ ни е завѣщалъ само Ботевъ. Въ това може да се съзре великото значение ни Ботева, идеитѣ на когото ставатъ изходна точка за социално-политическото развитие на новитѣ поколѣнии. Напразно Захарий Стояновъ прѣдказваше, че цѣлъ единъ вѣкъ българитѣ щѣли да благоговѣятъ прѣдъ Любенъ Каравелова и да се дѣлятъ на двѣ партии наспоредъ отговора на тоя въпросъ: „Четешъ ли Любена, възхищавашъ ли се отъ него?“ Любенъ се забрави много скоро, въпрѣки неговия талантъ, който е каралъ, — споредъ свидѣтелството на сѫщия Захарий Стояновъ, — хъшоветѣ да се зачитатъ въ неговитѣ разкази дотолкова, щото „книгата треперѣла въ ржцѣтѣ имъ, а тѣ сами подскачали отъ мѣстата си“. И така, „младежьта“ се обяви за идейна поклонница на Ботева. Неговитѣ стихотворения не слизаха отъ сцената на любителскитѣ вечерники. Ботевъ се тачи като прѣдтеча на

комунизма, а тогазъ бѣ единствения духовенъ вождъ. Днесъ нѣма ботевисти, а тогава всички „буйни младежи“ бѣха ботевисти. Въ срѣдата на бужуазната интелигенция днесъ Ботевъ е дискредитиранъ, като социалистъ, въпрѣки старателнитѣ усилия на неговитѣ биографи да му изтриятъ червената боя и да прѣдставятъ неговия социализъмъ просто за вагабонтство. А социалистическата интелигенция отдавна се е приобщила къмъ схващания далеко надминаващи Ботевитѣ — наспоредъ разликата въ епохитѣ.

Ботевъ не можеше за дълго врѣме самъ да насити духовнитѣ пориви на „младежьта“, и тя се обърна къмъ неговитѣ източници — къмъ литературата на рускитѣ просвѣтители отъ шейсеттѣ години. Освобождение отъ духовното иго на еснафщината потърси тя, една „революция въ понятията“, както се казваше тогава. И я намѣри въ „отрицателитѣ“, въ „нихилизма“. Но вѣчното отрицание е безсмислица, и тя трѣбаше да създаде положителни елементи въ своя мирогледъ. Такива тя можеше да намѣри въ руската литература на седемдесеттѣ години, прѣдимно задгранична. Тя учеше: вѣрви между народа! Изучи го — просвѣщавай го! Но има разни просвѣти — и по това вече имаше разногласие въ литературата на руската емиграция. При липсата на идейни традиции въ новото поколѣние слѣдъ освобождението, не бѣ твърдѣ мжчно да одолѣе марксисткото направление, само по себе си по-силно, по-научно и при това прѣдставлявано отъ такъвъ блѣстящъ полемизаторъ като Плеханова. Явното вече пролетаризиране на страната правѣше леснодостжпно разбирането на марксисткитѣ идеи.

Това общо увличане на интелигентната младежь отъ социализма повлия много благоприятно върху лите-

ратурата. Отъ срѣдата на „разрушителитѣ на естетиката“ излѣзоха — или, въ всѣки случай, прѣзъ нея прѣминаха — всички, или почти всички, млади писатели, които си създадоха оттогава име въ нашата литература. Тамъ тѣ сториха своята прощъпулка — своитѣ „първи стъпки“, споредъ думитѣ на Ив. Андрейчина. Ако искате, да ги изброимъ. Андрейчинъ — съ цѣлия първи периодъ на неговата литературна дѣйность, когато въ стихове, разкази и даже въ особно печатно заявление изтъкваше своитѣ социалистически убѣждения и пишеше „първомайски пѣсни“. Антонъ Страшимировъ — съ неговитѣ разкази изъ селския животъ и дори съ хвърчещия му листъ: „Социалистическата агитация между селенитѣ у насъ“ [1]). Пѣю Яворовъ — съ социалнитѣ ноти на наче-

---

[1]) Този листъ е тъй рѣшително забраненъ, че и самиятъ му авторъ, който свирепо се връщна отъ социализма кръгомъ, надали го помни. А той е интересенъ не само като документъ за човѣка, но и като характеристика на „врѣмето“. Затова заслужва двѣ думи. Г-нъ Страшимировъ се надява, че „день по-рано или по-късно сполучливо ще прогърмимъ“ надъ селската маса „благата вѣсть за всесвѣтската сиромашия, ще развѣемъ *червеното знаме на социалдемокрацията* Това ни гарантира всемогѫщиятъ ни помощникъ — икономическата еволюция. Значи задачата се свежда на по-цѣлесъобразенъ начинъ — на тактиката за по-спѣшни резултати“ „Разбира се, че най-малкиятъ нашъ успѣхъ ще усилва яростьта на мракобѣсницитѣ и сѫщинскитѣ ни буржуа“. Но г. Страшимировъ не се плаши. Отъ „оплели концитѣ млади домакини безъ голѣмъ родъ въ селото“, «вънъ отъ общата дѣятелность», той разчита да се създадатъ «сили, съ които надменно можемъ се присмива на всѣко гонение и при които всѣка реакция би служила за усилване борбата ни». Лютивината, по-късно на г. А Страшимировъ къмъ социалиститѣ намира своето обяснение въ свойствената на всѣки ренегатъ привичка да оплаква онова, на което се е кланялъ.

ващата муза, които го направиха любимецъ на „фасулковцитѣ", прѣди Пенчо Славейковъ да провъзгласи неговото парясване съ тѣхъ. Ив. Кириловъ — съ неговитѣ „новелетки" за живота на „клетницитѣ". Церковски — поетъ на трудовия селенинъ. Петко Тодоровъ — съ младенческитѣ си „Звукове на скучната лира", дѣто излага „нашето положение — мисли на единъ работникъ", възпява Първи Май и въ „революционното" си изступление дава клетва, че поне едного отъ противницитѣ самъ щѣлъ да заколи („Мислите ли така вие, — Че азъ кости си ще сложа, — Баръ единъ ако не убие— На страдающето племе ножа . . . " [1]) Кирилъ Христовъ — който започва съ сътрудничество въ социалистическитѣ вѣстници, за да стигне до биографията на генералисимуса Жекова [2]). Нѣкои отъ споменатитѣ писа-

---

[1]) Тогавашното литературно вѣрую на П. Ю. Тодоровъ (Пенко) е изказано въ слѣднитѣ редове на прѣдговора му: моитѣ стихове «сѫ само гласове на угнетенитѣ, тѣ сѫ едни послѣдователи на знамето (стиховетѣ — послѣдователи! Г. Б), което днесъ се вѣе надъ хиляди глави, които за да си извоюватъ свободата и влягватъ въ редоветѣ на борцитѣ и въ една кървава атака се биятъ подкрѣпени отъ идеята: свобода на работната маса. . . ."

[2]) Пѣвецътъ на „Върти лопатитѣ, върти" бѣ се прѣдалъ, между другото, на прѣводи изъ «модернитѣ мистици» (въ религиозното списание „Прѣгледъ") и тамъ прави подобно заявление: „Най важната вѫтрѣшна особеность на новата поезия е мистицизмътъ. Колкото това и да не е по волята на ония, които искатъ да се опростотворятъ работитѣ свѣтовни, да заключатъ всичко отъ нѣколкото формули на матириализма, мистици сѫ въ ново врѣме дори ония, които не принадлежатъ на никаква религия И не може другояче да бѫде. Колкото по-осложнена мисъль, толкова повече явления въ природата ни заставляватъ да диримъ Бога".

тели бѣха толкова ангажирани съ социалистическата партия, щото единъ отъ тѣхъ — Церковски (Цанко Бакаловъ) се издигна на такъвъ високъ постъ въ нея, да бжде нейнъ депутатъ; а други — бѣха прѣслѣдвани за своитѣ убѣждения: Андрейчинъ уволненъ отъ учителство и вкаранъ въ казармата, Страшимировъ гоненъ отъ учителство, а П. Тодоровъ дигна шума на празна бъчва около неговото сждене въ Русе за обида на княза въ единъ социалистически позивъ, писанъ отъ него.

Съ изключение на П. Ю Тодорова, всички други млади писатели, които се увличаха отъ социализма, създадоха — струва ни се, че може да се каже това — най-доброто, каквото сж могли да създадатъ досега, тъкмо въ периода на това си увличане. Едно доказателство per factum, че социализмътъ не изсушава, а подхранва таланта. И естествено: социализмътъ е животъ, борба, вѣра, ентусиазъмъ; а дѣто тия елементи се вмъкватъ въ поезията, тя бива сжщо жизнена и сочна. Несъмнѣно, увличащитѣ се отъ социализма млади писатели — именно само като увличащи се и само като начеващи — не успѣха да създадатъ нѣщо крупно; то бѣха още слаби наченки, но всепакъ тия наченки се извършваха въ една плоскость, която разкриваше необятни простори на развитие. Каквото и да се казва, периодътъ на социалистическитѣ увлѣчения си остава най-свѣтлия периодъ въ най-новата наша литературна история.

И всепакъ нашата интелигенция, глашатай на която се явяваха новитѣ писатели, скоро и прѣдиврѣмено устарѣ и се разкая за „увлѣченията на младостьта". Какъ стана този повратъ?

Той се започна отъ падането на Стамбулова. Като заприщенъ явъ, стамбуловскиятъ режимъ не даваше ни-

какъвъ пжть на обществената енергия, и тя се натрупваше все въ една точка: борбата за събарянето му. Най-смѣлата ратница бѣ младата социалистическа партия, която въ тази борба се кръщаваше, печелеше право на гражданство. Неопетнена, нейниятъ ореолъ привличаше „впечатлителнитѣ натури". Свела на практика своята дѣйность почти изключително въ борбата за разчистяне пжтя на свободна обществена работа, тя можеше да се яви като всенароденъ защитникъ и да привлѣче всеобщи симпатии. Непосрѣдствена класова борба тя не водѣше, такаче не дразнѣше господстващитѣ класи. Но когато язътъ се отприщи, отвориха се различни пжтища — всѣки да си избира подходеция. Извѣстно врѣме, по инерция, се вървѣше по стария пжть, но не за дълго. И ето че постепенно, подъ разни прѣдлози, а най-вече безъ никакви прѣдлози, интелигенцията почна да напуща социализма, и въ скоро врѣме това бѣгство се обърна въ масова епидемия. Държавната машинария, новитѣ търговски и индустриални прѣдприятия, свободнитѣ професии поглъщаха недоволната нѣкога интелигенция и тя се умиряваше и ставаше благоразумна.

Това, повтаряме, не стана и не можеше да стане изведнъжъ. Всѣки режимъ си вземаше своитѣ хора изъ младата интелигенция, и тя, като едно чергарско социално население, се разпилѣ по разнитѣ партии, направления, движения. Отзвуци на „младежкитѣ увлѣчения" още дълго врѣме прозвучаватъ въ литературата, но тѣ все повече отслабватъ и замиратъ.

Странно е, но единъ писатель съвършенно бездаренъ като поетъ прогласи освобождението отъ социални мотиви. Въ своитѣ „Южни сонети" отъ 1894 г. Д. Т. Страшимировъ заявя: „Политическитѣ и идейни борби

прглъщатъ у насъ всичко още отпрѣди освобождението насамъ. Въ литературата е било всѣкога сѫщото, и тя е останала изключително политическа и сериозна. „Южнитѣ сонети“ носятъ другъ духъ“. Какъвъ — това ще ви каже долнята бѣлѣжка[1]).

Но знаменосецъ на „новия повѣй“ въ нашата литература се яви безспорно Кирилъ Христовъ, който въ паметнитѣ си „Трепети“ отъ 1897 г. развѣ пандера съ надписъ: „Жени и вино!“ Паролата бѣ намѣрена.

„Животъ разуменъ, слава, идеали? —
Тазъ стара пѣсень вече се не пѣй:
Защото днесъ се съ нея само хвали
Тозь, който не умѣе да живѣй!“

Тия двѣ нѣща се намираха въ причинна връзка: отказъ отъ идеали и „девиза дръзъ“: Wien, Weib und Gesang, старъ колкото свѣта и добиващъ новизна именно когато се противопоставя на идеала. Всичко наклонно къмъ култа на личното животуване и недоволно вече отъ свързващитѣ го идейни традиции, видѣ своето избавление въ „химна“ на К. Христова. Та това ли е било всичката философия на живота? казаха си. Ами че въ тайно на този богъ отдавна се кланяха! Само че това не се смѣташе за съвършенно прилично. Трѣбаше да го освети поезията — и тя го освети. Съ радостно облекчение въздъхнаха морни гърди на вѣроотстѫпници.

---

[1]) Тѣзи сонети сѫ едно безсмислено джумолене за луната—водата—момата. Както и да ги четешъ — отгорѣ надолу, отдолу нагорѣ или раздѣлни стихове отъ различни сонети, излиза все сѫщото нѣщо, т. е. нищо. Г-нъ Д. Т. Страшимировъ сѫщо има малкъ грѣшецъ къмъ социализма. Въ своето списание „Съврѣменикъ“ (Разградъ 188[illegible]) той написа сълчувственъ некрологъ по случай смъртьта на Чернишевски.

Не случайно именно А. Страшимировъ се задавяше най-много отъ сладостно упоение. „Досегнати сж всестранно, — пишеше той въ сп. „Прагъ“ (Видинъ) по поводъ на „Трепети“, — струнитѣ на инвидидуалния вжтрѣшенъ животъ и съ такава жаръ, каквато е рѣдкость, каквато е достояние почти само за общепризнати пѣвци изъ всемирната литература“. В-къ „Вѣсти“ се съвсѣмъ забрави: „Великъ е нашиятъ Богъ! Може въ-този талантъ, който не е отъ обикновенитѣ, да се крие бждащиятъ нашъ гениаленъ поетъ“. Дже д-ръ Кръстевъ, отъ критическитѣ студии на когото вѣе мъртвината на египетски мумии, и той не се сдържа и заговори за „луда страстность“ и „клокочуща струя отъ непосрѣдственъ животъ“, па се и приготви да поздрави въ лицето на К. Христова „най-мощния поетически талантъ и най-великия между живитѣ и угасналитѣ български лирици“.

„Трепетитѣ“ на К. Христова маркираха единъ много зиженъ прѣломъ въ нашата литература. Социалната поезия, възникнала подъ влиянието на икономическата ломка въ България и на руската народнишка литература, вапсана при това съ боята на социалистическитѣ увлѣчения, — тази поезия се обяви за мъртва, и еротическата поезия й зае мѣстото. „Трепети“ бѣ побѣдно развяното знаме на еротизма. Около смѣло хвърления кличъ почна да се събира армия отъ бѣгълци отъ общественитѣ борби, отъ поклонници на личния култъ. Индивидътъ стжпи надъ колективитета и заяви, че живѣе само за себе си; че всичко, което е вънъ отъ него, му е безразлично; че насладата, особено въ нейната изострена въ еротизма форма, е върховната му цѣль.

„Трепетитѣ“ се появиха тъкмо на врѣме — и съ това именно се обяснява тѣхното побѣдно шествие изъ

нашата литература. „Благо, наслѣдіе отцовъ, — казваше Некрасовъ — освобождало отъ малыхъ трудовъ". Такива синковци, които бащиниятъ имотъ да отърва отъ житейски грижи, и у насъ се наплодиха, а тѣ, освободени „отъ малыхъ трудовъ", вече изпълняваха програмата на К. Христова, безъ да знаятъ, че това било тъй поетично. Върху тѣхната почва падна плодотворното зърно и даде на едно — сто. Пропадатъ ли ситнитѣ поминъци? — Този въпросъ вече отдавна бѣ рѣшенъ въ утвърдителна смисъль. Идѣше въпросътъ: слѣдва ли оттамъ развитието на капитализма? И на този въпросъ животътъ отговори най-положително. „Бащитѣ" залягаха — и при Стамбулова, и въ народняшкия режимъ: заграбване на обществени имоти, кражби, субсидии, рушвети, покровителства, прѣдприятия, лихварство и всички други способи за бързо забогатяване дадоха своитѣ резултати. Грубиятъ нѣкогашенъ печелникъ влѣзе въ свѣта, заглади козината си. Лихваринътъ стана банкеринъ, нѣкогашниятъ кошничарь се трансформира въ магазинеръ, миситинътъ — въ прѣдприемачъ, шейретинътъ-голтакъ се вреди на първо мѣстб въ житейския пиръ. Но еснафлията си остана еснафлия духомъ и тогазъ, когато натегна отъ злото. Външната си фигура той наистина позаглади. Облѣче се алафранга, грубиятъ козекъ се измѣсти отъ финото сукно, а овчиятъ калпакъ — отъ капелата. Ала можеха ли тия хора отъ некултурна закваска, погълнати отъ мисли за печалба, да се насладятъ отъ живота по единъ по-прѣфиненъ начинъ? Какво разбираха отъ тънкоститѣ на еротиката напр.? Ако тѣ прибираха капитали, други трѣбаше да ги пръска; тѣ познаха страстьта на акумулатора, тѣхнитѣ чеда само можеха да изпитатъ сладкосьта на охол-

ного денгубие. Тия чеда образуваха нашата „златна младежь“.

Лозунгъ на тази новоизпечена буржуазна младежь се явиха „Трепетитѣ“ на К. Христова. Буржуазията бѣ побѣдила въ живота, тя вече можеше да прѣдостави на своята младежь насладитѣ на изкуството. Въ литературата трѣбаше да заговори ново настроение — жизнерадието на охолната младежь. Докато социалистическата партия, слѣдъ изпразване на редовегѣ й отъ маса интелигенти, се мжчеше да сгрупира пролетариитѣ около своето знаме, — ренегиралата отъ нея интелигентна младежь подаде ржка на буржуазнитѣ синковци и стана тѣхенъ porte-parole. Както въ други области на обществената дѣйность, така е въ литературата, изъ нашата срѣда излѣзоха — или поне минаха прѣзъ нея — копиеносцитѣ на буржуазията.

Еволюцията на нашитѣ писатели е на лице и всѣки може да види, въ какво направление сж се развивали тѣ. Работа на отдѣлни статии би било да се покаже, че тази интересна еволюция у всички тѣхъ има нѣщо общо и че това общо е: *бѣгството отъ живота.* За да бждемъ по точни, трѣба да прибавимъ: отъ *обществения* животъ. И това — въ силата на контраста. Ако по-рано обществениятъ дѣлгъ, идеалътъ, борбата за свобода въодушевяваха младитѣ писатели, то сега, слѣдъ като си изгориха корабитѣ на „увлѣчението“, тѣмъ имъ оставяше да се затворятъ въ себе си и да вдребнѣятъ въ единъ индивидуализъмъ, чието име е самозалюбване. А поезия върху егоизъмъ не може да вирѣе. Поетътъ рискува да остане едничкия си читатель и критикъ. Наистина, споредъ френската пословица, дори единъ глупецъ винаги ще си намѣри други

по-глупави отъ него да го слушатъ. И поетътъ ги намира, едно — защото е поетъ, а не глупецъ, друго — защото, колкото индивидуалистъ и да бжде, той не може, макаръ и несъзнателно, да не нагажда своята психика къмъ оная на своята аудитория.

Бѣгството отъ живота се изрази у нашитѣ млади литератори по най-различенъ начинъ. Единъ анализира въ просъница нюанситѣ на своитѣ душевни прѣживявания, други потърсва естетични красоти въ упадъчната литература на Западъ, трети идеализира селския животъ, четвърти се заравя въ прѣданията на дълбоката старина, пети се залавя съ изобрѣтението на несжществуващи у насъ художници и даже композитори, шести — и пр. и пр.

За самитѣ писатели бѣгството отъ живота е крайно удобно. Първо, не сж нужни дълбоки наблюдения и грижливи изучавания. Второ, темитѣ на живота сж много деликатна работа. Тѣхното разработване, ако не е вѣрно, не е и художествено, ако ли пъкъ е вѣрно — ще боде господаритѣ на живота. Трето, не сж желателни конфликти съ злагната младежь, а таквизъ именно въ тази область най лесно ще се появятъ. Четвърто, дѣйствителностьта е нѣщо достжпно за наблюдение и на профанитѣ — не писателитѣ, когато въ царството на измислицата художникътъ е воленъ.

Абстрахирането отъ живота се отрази крайно неблагоприятно върху развоя на младитѣ писатели. Какво тѣ сътвориха? Едни замлъкнаха, други се изгубиха въ мъгла. Какво бѣ тѣхното влияние върху живота? Тѣ и не претендираха на такова! Но ако искаха да кажатъ, че поетътъ намира своята награда въ свободното чуруликане, то нека ни бжде позволено да кажемъ, че едвали тѣхното чуруликане бѣ славейско.

Но тѣ иматъ и школа. По-младитѣ отъ тѣхъ тръгнаха по тѣхния пжть, но ги изпрѣвариха и отидоха та се изгубиха въ декадентството, за да не кажемъ безсмислицата.

Изгубването контакта съ живота — вслѣдствие хрисимото отстраняване на литературата отъ него — разработи почвата за възприемане изотвънъ на упадъчностьта, декадентството въ нея.

Т. В. Траяновъ.

(Т. В. Траяновъ. Regina mortua).

Това сж стихове за „мъртвата царица" (regina mortua). Но въ тѣхъ не се говори нито за умрѣла, нито за жива царица. Авторътъ кръстилъ рожбата си съ сжщата волность, съ която родителитѣ даватъ име на новороденото. Но за какво тогава се говори въ тая обемиста сбирка? Не знаемъ. Подозираме, че и авторътъ самъ не зняе. А много я хвалятъ. Или се безусловно възхищаватъ отъ нея, или въ най-лошъ случай казватъ: има нѣщо хубаво въ нея. Какво — не можаха да ни обяснятъ, па и не се опитваха. То трѣбало да се почувствува. Но нашата психическа организация е подруга, отколкото тая на автора, а можеби и на неговитѣ адмиратори. Та намъ все ни се струва, че ще се повтори приказката за новитѣ дрехи на царя. Ако се погледне съ непрѣдвзето око, ще излѣзе, че цѣлото това почтено творение е просто мърдосване на ахмацитѣ. И ако заслужава отбѣлѣзване, то е, защото е най-крупното произведение на българското декадентство. А де-

кадентството и то е една мода. Ахъ, колко разкошни сж дрехитѣ на царя! — Ами че царьтъ е голъ, я гледайте: царьтъ голъ! Ахъ, че пищна творба на новъ талантъ! се провикватъ замаенитѣ поклонници. Какъ не! — не обиждайте прѣдтечата на тази творба — присноПаметния Сѣмковъ.

Тромиятъ стихъ на сковани думи, нахвърлени въ безредица, на много мѣста е просто безсмисленъ. А тамъ, дѣто може да се долови нѣщо подобно на смисълчецъ, то става съ такова напрягане, щото се губи всѣка естетическа услада, която прѣдполага непринуденость, непосрѣдствено възприемане на образитѣ и картинитѣ. И когато насила четецътъ извика прѣдъ себе си картинитѣ и образитѣ, за които впрочемъ не е сигуренъ, дали сж подлинни, тѣ не се склейватъ помежду си; и въ главата не остава нищо цѣло, не пламъкъ тамъ блѣсва, а кждежъ те задавя:

„ . . . Сърца ни изгорѣха
Безъ пламъкъ. Ний видѣхме само димъ".

Струва ни се, че авторътъ си е нарисувалъ вжтрѣшния миръ най-разбрано тука:

„Заглъхнали стремления, — тѣ откриха
Лице — лъжа е въ тѣхъ и пустота.
Лъжи съ дихане смрадно упоиха
Нелѣпъ животъ, нелѣпа суета".

А за обща характеристика на сбирката — за ония, които нѣма да я видятъ — ще приведемъ заключителното стихотворение:

„Повѣрвай въ живота,
Въ загатката тъмна,
Повѣрвай въ земята,
Повѣрвай въ мене!

Повѣрвай и въ злото! —
Тржбата вечъ грѫмна,
И щитътъ сияе
На нашия денъ:

Ела, некъ се върнемъ
По стѫпкитѣ ледни,
И мощни катъ пролѣть
Прѣчисти сме ний!
Свѣта некъ прѣгърнемъ,
Тѣзъ образи блѣдни,
Страданьята слѣпи
На мѫтни вълни".

Ако сте разбрали нѣщо — ние ви поздравляваме.

Поезията на балканската война.

Войната прѣдизвика купъ опити за поетизиране. Но не създаде трайни художествени творения. Жалко впечатление правѣха напънитѣ на войнствената муза още при появата си, жалко впечатление прррвятъ тѣ и сега, като прѣлистяшъ тогавашната поезия. Непотрѣбна фурда!

Самитѣ патриоти не могатъ да отрекатъ, и не отричатъ, безсилието на българската войнствена муза.

Дѣ е обяснението?

Патриотитѣ величаятъ войната противъ Турция като освободителна. „Не за нѣкой царь въ угода на монарша суета свойтѣ синове народа прати въ лобнитѣ мѣста; — увѣрява на г. Добри Филовъ („Да почетем паметьта имъ!"); — не за плячка на богата чужда нѣ

коя страна си пожертвува челата той въ грабителска война; но за свободата света на поробения братъ въ родствени нему полета той ги прати да умратъ". Тази „свобода света на поробения братъ" кара други поетъ да вѣщае щастие на одринскитѣ обсадители: „И щастливи сте вий, че ще видите, какъ буйно тамъ зърното на свободата ще проникне, ще расте и скоро ще завърже класове за жетва изобилна и богата. И щастливи, трижди по-щастливи ще сте вий, славни довършители ни минало разбито, че жетваритѣ на тая жетва изобилна ще сте вий и вашто поколѣние честито!" (Хр. Ц. Борина — „На одринскитѣ герои"). Дори падналитѣ — „не ги оплаквайте": „Ще цъвне отъ тѣхната кръвь животъ. Животъ ще цъвне тамъ". „Завидна честь! Вѣчна слава! Не ги оглаквайте. . . Зора сж тѣ, която разкжса на робството черната нощь" (Северина — „Не ги оплаквайте. . .") Авторката е толкози трогната отъ освободителната мисия на „героитѣ", щото ни кара храмъ да сме издигнѣли въ душитѣ си за тѣхъ— „и въ дни на горесть и униние, въ нашитѣ дни на безвѣрие, крѣпко пазете тѣхний завѣтъ!"

Други пъкъ — „самотникъ мраченъ се томѣше въ страхъ, че вечъ въвъ Българья подвигъ не вирѣе, че вечъ е сринатъ идеалътъ въ прахъ, че Богу живому вечъ никой химнъ не пѣе. . . И чезнѣше безъ вѣра той въвъ живота и въ българския духъ" (нѣкойси И. Е. въ непомня кой вѣстникъ). „Но топътъ заехтѣ въ поробения край. . . Тогазъ въвъ лика кървавъ на страшната война самотникътъ забрави сълзитѣ и кръвьта, а виждаше салъ подвигъ, салъ устремъ и борба; и радваше се крѣпко, че страшната война тѣзъ бисери духовни, тѣзъ цѣнности събуди въ народната душа, и че

духътъ народенъ чрѣзъ толковъ смъртъ и кърви посилно заживѣ". Нѣкои (напр. Д-ръ Хр. Т. Ряховски — „Зовътъ на вѣковетѣ") сж въ възторгъ отъ „освободителната война":

Петь вѣка на борби! безъ отдихъ, безъ покой
Сме дебнали часа на кървавия бой!
Петь вѣка ни зовятъ: „напрѣдъ, да отмъстимъ,
Илъ всички да измремъ, или да побѣдимъ!"

Поетическиятъ жаръ не отива по-надалечъ отъ тия и подобни трещящи голословия. Патосътъ е фалшивъ, чувствата поржчени, мислитѣ тривиални, образи никакви или банални, стихъ чепатъ, езикъ драндабулски.

Свободата е само една прозирна маска, която не успява да погули медузиния ликъ на хищното завоевание. Поетарушкитѣ, — да си послужимъ съ изразната дума на Ст. Михайловски, — не хранятъ никакви човѣшки симпатии къмъ „поробенитѣ братя", а току хвърлятъ алчни погледи къмъ земята имъ, и, като нощни мушици къмъ запалената свѣщъ, стремятъ се къмъ прѣлъстителния градъ на Константина. „Чаталджа, Проливи — що сж тѣ за насъ? — Въ Цариградъ да стжпимъ — нека мремъ тогазъ! (Поручикъ Найденъ Андреевъ — „Войнишки копнежи"). Г-жа В. Н. Панайотова — („На побѣдителитѣ"), съ мото „Къмъ Цариградъ!", се обръща къмъ *побѣдителитѣ* (не *освободителитѣ*):

Юнаци! Накждѣ катъ огнени лжчи
Прѣхвърквате единъ слѣдъ други градъ?
Прѣзъ пушека барутенъ вашитѣ очи
Рушатъ стѣнитѣ чакъ на Цариградъ!
Поклонъ на васъ, носители на слава
За родната обична страна!
И нека злобний врагъ да дига страшна врява—
Развѣйте тамъ вий наштѣ знамена!

На Н. В. Ракитина е „тѣсно въ тѣзъ прѣдѣли, въ които сме до днесъ живѣли — душа жадува за простори“ („Бѣло море“). Той хвърли око на Егейското море и му праща, чакъ отъ Плѣвенъ, поздрави:

По твоето лице спокойно
Ще плъзнатъ кораби безбройно
Свободенъ пжть ще се отвори
За близъкъ и далеченъ край,
Животъ небивалъ ще заблика,
Трудътъ богатсгва ще наспори,
България ще стане рай,
Ще бжде славна и велика —
Привѣтъ на тебе, Бѣло море!

Тази „жажда за простори“ не е нищо друго, освѣнъ фантастичната лакомия на българската буржуазия, къмъ която алчность могатъ, въ края на краищата, да се сведатъ причинитѣ на погрома. Войнствената поезия носи своя дѣлъ на отговорностъ въ тоя погромъ.

Интересно е, на това поетизиране на интелигенцията на буржуазията, да се съпостави стихотворната проза на съобразителния комерсантъ отъ улица Леге, г. Янко Д. Бакърджиевъ, който „продава платна за разни нѣща, като за ризи и гащи, отъ фабрика отъ Варна, но стока харна за войници здрави и ранени“. Рекламата си, която е едно възвеличение на подвизитѣ на българската армия, „Янко“ завършва така:

Турчинъ пие кафе съ чаша,
Но Македония е наша.
Нека почне турчинътъ пакъ,
Вие всички сте на кракъ,

Ще нападните Галиполи,
И ще бомбардирате Адринополи,
И ще тръгните напрѣдъ,
Въ Македония да турните редъ,
За което (?) сръ Едуардъ Грей
Каза ново слънце ще изгрѣй,
Кждѣто Янко ще продава,
Но на вересия нѣма да дава.

Естествено е, че война, реалниятъ резултатъ на която би било разширение пазаритѣ на Янковцитѣ на българската буржуазия, не може да вдъхнови истински пѣвци и да породи пламенна поезия на свободата. Прѣдставете си манифактуриста Янко отъ улица Леге въ позата на Руже де Лиль — да твори своята Марсилеза. . . за продажба на стокитѣ си въ брой изъ разширенитѣ пазари. . .

Войната прилѣпи къмъ трона цѣлата буржуазия, която се опиваше отъ прѣмждростьта и дипломатическия гений на своя царь, а лигавитѣ сантименталисти въздигнаха своята царица до божество на хуманностьта. Въ единъ варненски ефемеренъ вѣстничецъ всевдонимътъ Alda печати апология на царица Елеонора:

Tout le peuple bulgare adore
La bonne Reine Eléonore,
Elle est la bienfaitrice mère
De la Bulgarie toute entière, —

т. е. цѣлиятъ български народъ обожавалъ добрата царица Елеонора, която била майка благодѣтелка на цѣла България. И по-нататъкъ Alda продължава своето френско вѣнцехваление, което въ края казва, че тази тол-

ковъ популярна царица била много драга въ България и че съ право нейниятъ народъ обожавалъ добрата царица Елеонора:

Cette Reine si populaire
Est en Bulgarie de tous chère,
Avec raison son peuple adore
La bonne Reine Eléonore.

Нима царското злато не можеше да заплати на по-добъръ майсторъ? А впрочемъ, на таквазъ война и на таквозъ царство — таквазъ поезия! Всѣкиму по заслугитѣ.

Човѣшко състрадание, тази християнска добродѣтель, почти не се срѣща въ нашата войнствена поезия. Всѣки пѣе за вихрени полети, буреносни устреми, ураганни връхлитания, за гърмове и мълнии на побѣдоносния bête humaine, този „балкански бѣсъ", както го кръсти Ив. Вазовъ. Никой нѣма врѣме и настроение да ни отбули, колко човѣшки страдания се тулятъ подъ тоя военен „блѣсъкъ", — можеби, защото поетитѣ на войната сж били или инвалиди, или дезертьори, или тилни херои. Когато проникне лжчъ на състрадание (напр. Хр. Ц. Борина — „Писмо отъ бойното поле"), то е окржжено съ ореола на военен „подвигъ", който затуля страданието.

А за миръ — никой поетъ не се и сѣща да загатне. Прави изключение Л. Д-въ (то се знае социалистъ, въ „Работнически Вѣстникъ"), който прѣзъ априлий пише: „Гласъ единъ се носи — общото желанье — въ родний край злочести, вредъ по длъжъ и ширъ: — Стига толкозъ кърви, мжки, изпитанья! — Цѣлъ народъ съсъ трепетъ чака скжпий миръ!" А всички други

пригласяватъ на жълтата преса, съ куражъ достоенъ за по-друга участь.

Но — свѣтовнага слава е недълготрайна — избухва междусъюзнишката война, побѣдата се смѣня съ поражение, — и изведнъжъ устата на войнствуващата муза занѣмѣха! Поетитѣ изгубиха ума и дума, настроение и жаръ улетѣха. Поетическиятъ грачъ, който по-рано крещѣше отъ всѣки брой на ежедневницитѣ, смлъкна, и настжпи въ патриотическата поезия гробищна тишина. . .

Внезапно въ смъртного затишие трѣсна гръмъ:

Димятъ се Родопи, блѣстятъ, червенѣятъ
Вершинитѣ Рилски, гранитни скали;
И облаци въ гжсти кжлба аленѣятъ,
Каточели пушекъ въ потоци лети. . .
Далечъ въ хоризонта: димъ, искри, обляни
Отъ пламъци ниви, селата горятъ. . .
Лежатъ въвъ грамади тамъ трупове, врани
И орли се виятъ, соколи пищятъ. . .
Ти чувашъ ли страшния екъ на борбитѣ,
Гърмежи топовни, чиличния звонъ,
Какъ гарвани грачатъ, какъ пѣятъ вълнитѣ
Пожарни, на жертви послѣдния стонъ?
Я слушай: какъ тамо простори огласятъ
Гората какъ вий, какъ балканътъ ечи;
Какъ урви, усои, долове понасятъ
Тазъ пѣсень злокобна: „проклета бжди!“

„*О, Русь православна*, проклета бжди!“ Политическата тенденция на това тревожно стихотворение, изблъкъ на патриотическо разочарование и отчаяние, уплаши самата редакция на ежедневника, който го помѣсти („Дневникъ“), и редакцията му бърза на другия день да раз-

крие всевдонима (Вултуръ) на автора (Дяковичъ) и да се отрѣче отъ него.

При сключването на букурещкия миръ нашата патриотарска поезия издигна реванша въ бждащъ идеалъ на България: „Кочани, Щипъ. . . мѣста на битки люти, източникъ святъ на мщение сте вий — залогъ за нови ужаси нечути и вражески бѣди. По вашгѣ урви, доли и полета, настръхнали отъ страшна сѣчь и стръвь, на подълъ братъ измѣната проклета написана е съ кръвь. И тамъ Смъртьта — жетварка уморена — седи и точи кървава коса, и чака Тя. . . и чака насгървена, на жетва бждаща часа“ (Хр. Силяновъ).

Жалка прислужница на хищния капитализъмъ и монархизъмъ, войнствената поезия е лишена отъ всѣкаква художествена цѣнность. Тя е вече изгубена въ водитѣ на Лета и може да служи само като човѣшки документъ, — уви, документъ много жалъкъ!

Фабричниятъ работникъ въ нашата белетристика.

Фабричниятъ работникъ още не е станалъ херой въ нашата белетристика. Въ този моментъ азъ не мога да си спомня, дали той въобще фигурира нѣкждѣ въ нея. Не само съ неговата малочисленость може да се обясни замълчаването му въ изящната литература. Художници напр. почти нѣмахме, а колко вече произведения се занимаваха съ тѣхъ! („Слѣпецъ“ отъ Ив. Кириловъ, „Ревека“ отъ Ант. Страшимировъ и др.). Дори и съ композиторъ се сдобихме въ литратурата: сцената „Крилата тежатъ“ отъ Ст. Чилингировъ. Излиза, че въ нашата литература сж изобразени повече художници и

композитори, отколкото ги има въ дѣйствителность. А фабричнигѣ работници въ всѣки случай не сж по-малко отъ художницитѣ, нали; обаче, тѣхъ нѣма кой да ги изобрази*).

Защо?

Защото фигурата имъ не е достатъчно благообразна. А днешната ивица въ нашата изящна литература си има своитѣ основания да прѣдпочита всичко друго, — да издирва повѣрия и стъкмява по тѣхъ идилии, да чопли въ безсъннитѣ нощи изъ индивидуалната психика на поета, да се вдава въ мистицизъмъ, да намира единствено упование въ нирвана или въ „Бога", да разкопава старинитѣ и възкресява мощитѣ на светци и монарси, — но не и да се интервсува отъ грубата дѣйствителность. А фабричниятъ работникъ — каква погруба дѣйствителность искате отъ него? Самото му сжществуване боде въ очитѣ. Той е носителтъ и отрицанието на капиталистическия режимъ. Неговиятъ угас-

---

*) Прѣди години Д-ръ Кръстевъ нападна Ст. Минчева, тогава критикъ отъ сп. „Общо Дѣло", че билъ «икономически материалистъ» и, като такъвъ, искалъ поетътъ да пѣе за «фабричния димъ». Като отблъсна нападката въ социализъмъ, Ст. Минчевъ заяви: «Никога не сме искали да правимъ днешнитѣ пѣвци пѣвци на фабричния прлетариатъ». — «Не само единъ социалистъ, но и всѣки критически умъ нѣма да иска отъ единъ съврѣменъ български поетъ да пѣе за фабриченъ димъ, просто защото нѣма още и фабриченъ пролетариатъ достатъчно развитъ, щото да прѣдставлява съзнателна обществена сила съ свой дѣлъ въ поезията или съ първенство въ духовния ни животъ . . — Тѣзи пѣвци ще се явятъ и безъ да ги викаме, стига животътъ да се измѣни и да изисква това» (ст «На единъ прѣдвзетъ критикъ» въ сп «Общо Дѣло», г II, кн. 14).

налъ погледъ, безкръвно лице, живописни дрипи сж живъ укоръ, присжда хвърлена безпощадно въ лицето на кървавия режимъ. Защо ще се пусне този призракъ да кръстосва литературата и да смущава погледитѣ на ония, които владѣятъ и изящната словесность сжщо тъй, както владѣятъ всичко друго? За тѣхъ художеството е игра, сънь, блѣнъ, дѣто човѣкъ се унася, за да забрави грозотията наоколо си.

Не само външната неблагообразность на фабричния работникъ отблъсква белетриста отъ него. Неговитѣ масови стачки го правятъ просто опасенъ за „порядъка". Той е единъ социаленъ типъ съвсѣмъ непонятенъ за буржуазната белетристика, — а пролетарската едвамъ заблещуква, — непонятенъ както по своя животъ, така и по вълнуващитѣ го идеи и борби. Съ любовь и симпатия може да се спре върху него само окото на комунистическия поетъ, но кога ли ще бжде това? Кога ли ще бжде възсъздадена картината на апокалипсическитѣ страдания и неволи на твореца на капиталистическата цивилизация и — нейнъ гробарь?

Това ще бжде нѣкога, а сега — ние имаме разказа на г. Н Г. Данчова — „Празникътъ", печатанъ най-първо въ „Бълг. Сбирка". Той се занимава съ фабричния работникъ. И сѣкашъ нарочно това изключение въ буржуазната белетристика иде да потвърди казаното по горѣ правило, че тази белетристика не се занимава съ фабричния работникъ именно затова, защото той е мръсенъ и грозенъ за нея Ако г. Данчовъ има смѣлостьта да изведе въ своя разказъ единъ фабриченъ работникъ, той прави това само слѣдъ като го е изгладилъ, спретналъ, очистилъ, едвали помадосалъ и лустросалъ. *Такъвъ* работникъ нѣма да оскърби взора на

буржуазния любитель на литературата. И не само нѣма да го оскърби, но и ще го облажи.

Прѣдставете си. Фабриката прилича на дѣтска играчка или на театро. То е най-красивото здание въ мѣстностьта и тамъ, „горди и силни", влизатъ съ възхищение работницитѣ. Ето, „изсвирва свирка, почватъ да се движатъ голѣми и малки ремъци" — каква упоителна музика — и работата потръгва. „Бръмчатъ хиляди колела и стотини ржцѣ бързо работятъ между тѣхъ".

„Тамъ, на своето мѣсто, работѣше и той, работникътъ — едъръ и силенъ. И, красивъ въ своята ловкость, бързо движеше той своитѣ като желѣзо корави ржцѣ между бръмчащитѣ врътена и отхвърляше плиткитѣ сребристобѣла прежда".

Той се чувствува „като нераздѣлна часть на фабриката, — като едно нейно колело, вплетено и движещо се между другитѣ". Да спре той и — „срѣдъ адски трѣсъкъ ще се разбърка всичко". „Но той никога нѣмаше да направи това. . . Никога". Стачката е изключена изъ фабричната идилия на г. Данчова. „И гордъ бѣше отъ съзнанието, че въ него имаха такова довѣрие (колкото и въ всѣко фабрично колелце! — Г. Б.) и че той го заслужаваше".

Като марионетъченъ театъръ е курдисана фабриката: вечерь пакъ изсвирва свирка и куклитѣ наизкачватъ навънъ. Нашиятъ работникъ, „доволенъ отъ работата", „тръгваше по самия морски брѣгъ". „И прѣзрително нѣкакъ изгледваше всички бездѣлници, които лѣниво влачеха крака по брѣга, които не можеха да работятъ въ фабриката — и нѣмаха достжпъ въ нея". Това описание напомня варненската памучна фабрика

„Борисъ“, но дѣ *такъвъ* работникъ въ нея! Дѣ сж задоволството, силата, здравето, радостьта? Стачката въ 1902 год. разруши всѣкаква буржуазна идилия за тази фабрика. Или г. Данчовъ е ималъ прѣдвидъ друга една позната фабрика пакъ въ Варна? Дѣтскитѣ писъци въ нея на напомнятъ прѣданието за мината Плакалница. И не идилия е животътъ на работницитѣ въ нея, а пъкълъ. А може и никаква опрѣдѣлена фабрика да не е ималъ прѣдвидъ г. Данчовъ, което е и найвѣроятното. Той не прави описание на опрѣдѣлена фабрика, а твори разказъ. Но дѣ е тукъ жизнената правда? За буржуазната литература и за нейната публика тя не е нужна, защото е грозна и би имъ развалила настроението.

Идва Великдень. Почивка ли мислите? Не, скука, скука, скука, отъ която всички мухи биха изпукали. Първия день — прозявки по панаиря, втория — „влачене крака по брѣга“, третия — „сили се да бжде лѣнивъ, да спи“. „Но тѣлото му почувствува мжка, и само сѣкашъ, въпрѣки неговата воля, то се изправи!... — Дѣ да отида и що да правя въ тоя дългъ, убийствено дългъ и мжчителенъ день... — мислѣше работникътъ отъ мжка“.

Това е трагедията на днешния животъ.

Той трѣскаво се нагажда къмъ една върховна цѣль, на която всичко подчинява: създаване на принадена стойность за капиталиститѣ, увеличение на капитала. Отклони ли се отъ този пжть, капиталистическиятъ робъ изгубва равновѣсие и не знае, какво да прави.

Ето какъ Максимъ Горки е изразилъ това състояние въ очерка си „Царство на скуката“:

„Недѣля, хората не работятъ.

„Ето защо на много лица се забѣлѣзва унило недоумение, почти тревога. Вчерашниятъ день имаше единъ простъ, опрѣдѣленъ смисълъ — отъ зарання до вечерта сж работили. Въ обикновения часъ сж се събудили („тѣлото му, сѣкашъ въпрѣки неговата воля, се изправи", казва г. Данчовъ), отишли сж на фабриката, въ контората, по улицата. Стоели сж прави или седнали на свикналитѣ и затова удобни мѣста. Броили сж пари, продавали сж, копали сж земята, сѣкли сж дърва, дѣлали сж камъни, пробивали сж и сж ковали и въобще, — както трѣба за човѣка, — работили сж цѣлъ день съ ржцѣ. Като винаги, уморени, тѣ сж легнали да спятъ, а днесъ сж се събудили, и ето ти нà, празностьта въпросително си гледа въ очитѣ и иска да се изпълни нейната пустота.

„Като сж научили хората да работятъ, тѣхъ не сж ги научили да живѣятъ, и затова деньтъ на почивката за тѣхъ е единъ труденъ день. Орждия, напълно способни да създадатъ машини, храмове, огромни кораби и дребни красиви нѣща отъ злато, тѣ не се чувствуватъ способни да изпълнятъ деня съ нѣщо друго, освѣнъ съ обикновената си механическа работа. Кжсчета и части („нераздѣлна часть на фабриката", казва г. Данчовъ), — тѣ сж спокойни и се чувствуватъ хора на фабрикитѣ, въ конторитѣ, въ магазинитѣ, дѣто съ подобнитѣ на себе си части тѣ се събиратъ въ цѣленъ, строенъ организъмъ, който бърза да твори цѣнности отъ живия сокъ на своитѣ нерви, но — не за себе си.

„Шесть дни прѣзъ седмицата животътъ е простъ, той е една огромна машина, всички хора сж негови части, и всѣки си знае мѣстото въ него, всѣки мисли, че познава и разбира неговото слѣпо, мръсно лице —

своето собствено лице. А на седмия день, деньтъ на почивка и празность — животътъ се изправя прѣдъ хората въ страненъ, спретнатъ видъ, лицето му се изкреви, — той изгубва лицето си. . ."

На третия день работникътъ на г. Данчова не се сдържа. Всичко му е опротивѣло и той „дълго гледа фабриката, несъзнателно усмихнатъ". И тръгва къмъ нея, сѣкашъ тя го вика „като любима жена". Наднича прѣзъ прозореца спрѣнитѣ машини. „И радостно му бѣше на работника, безъ да знае защо". Драго му било, че билъ на работа тамъ — унесълъ се въ мечти. Тия мечти сж отъ ми го хрисимъ характеръ:

— „А що ли чувствува господарътъ, по чиято воля се движи тя? . . . Какво ли чувствува човѣкътъ, по чиято дума грамаднитѣ параходи дигатъ оттука високитѣ камари прежда и тръгватъ по обширнитѣ морета? — мислѣше работникътъ. — Господарътъ. . . що прави той днеска? . . . Нима и той тъй празнува, като другитѣ?"

На този страненъ работникъ не му се вѣрвало, че господарътъ айлякува. Горкиятъ господарь и на Великдень работилъ!

„И когато надзърна (работникътъ) прѣзъ единъ отъ прозорцитѣ тамъ, — той едва не извика отъ радость! Господарътъ, наведенъ надъ разтворени грамадни тефтери, пишеше. . ."

Трогналъ се работникътъ и останалъ до вечерьта да очисти — съ безплатенъ трудъ — градинката отъ буренакъ и да избърше задрасканата врата. Слѣдъ това, по привичния пжть, си отива и —

— „рано, въ тъмно още, на другия день, стоеше работникътъ прѣдъ фабриката и чакаше, гордъ и силенъ, — да се отвори вратата ѝ. . ."

Половата психопатология познава едно прѣдразположение у нѣкои изродени индивиди да намиратъ удоволствие да бждатъ тупани отъ любимата си Работникътъ на г. Данчова страда отъ аналогична болесть. Той е като псе привързанъ къмъ своя господарь и навѣрно съ удоволствие би си подалъ и дѣсната буза, ако господството му зашлевѣше лѣвата. Робска психология на пролетария — ето съкровеният идеалъ на капиталиста, а за глашатаи на този си идеалъ капиталиститѣ си иматъ разни идеолози, между които най-сладкопойния е поетътъ. Интересува ли го него, че въ дѣйствителность е тъкмо наопъки; че тамъ се води упорита, непрѣкжсвана борба за продължение или съкращение на работния день (наспоредъ страната, която я води); че дори най-несъзнателниятъ работникъ, поне въ силата на здравословнитѣ си потрѣби, всѣкакъ се мжчи да прѣкара минутка по-малко въ фабриката, минутка повече на свобода, а не ще става *доброволно* и прѣди свирката да стои „гордъ" прѣдъ каторгата, която го убива. Що му трѣба на поета *дѣйствителниятъ* работникъ! Грозната дѣйствителность трѣба да се подхубави. Това и върши той. Г-нъ Данчовъ ни поднася единъ захаросанъ работникъ. Такъвъ е работникътъ само въ въображението на авторовата класа.

Тьмы ниских истин намъ дороже
Нас возвышающій обман. . .

Работникътъ пише.

Едноврѣмешниятъ нашъ еснафлия се научваше, можеби, да срича и „да си удря ямзата" съ славянски, „попски" почеркъ. Трѣбваше криво-лѣво да води тефтеръ

Първоначалното образование направи поне грамотна младата работнишка класа, която чрѣзъ популярната и периодическа литература, особно съ социалистическо направление, се приобщава къмъ духовния животъ. Редомъ съ жажда за знание у младитѣ работници се развива и желание да изкажатъ на книга своитѣ чувства и мисли. Въ виша степень интересно за психиката на развиващи се работници би било да се изнесе на бѣлъ свѣтъ прѣписката на нѣкои отъ тѣхъ помежду имъ. Нали не само съ хлѣбъ живѣе човѣкъ, както казва евангелието: съ какво прочее живѣе това море отъ трудещи се, какво го интересува, занимава и вълнува?

Едно кжтче отъ работнишката душа ни разкрива онзи материалъ, пращанъ за печатане въ нашата редакция, който поради литературната си нескопосность се устремява къмъ коша. Такъвъ прииждa въ изобилие, и веднага се поглъща отъ зяпналия кошъ. Но нека се опитаме да задържимъ една нищожна часть отъ него, ако не като книжовенъ бисеръ, то въ качеството му на „човѣшки документъ".

Мжчно може да се изискватъ литературни достойнства отъ произиедения, писани въ свободни отъ изнурителенъ трудъ часове, безъ никаква прѣдварителна подготовка и опитность. Пъкъ и самитѣ „автори" не изказватъ никакви претенции. Тѣ обикновено молятъ да имъ се поправятъ „граматическитѣ грѣшки" и, ако въ такъвъ видъ произведенията имъ станатъ годни за работа, да се пимѣстятъ. Едничкото достойнство на подобни произведения е тѣхната искреность и, ако се спрѣщатъ изкуствени обрати, това се дължи на невладение формата. Най-много се получаватъ стихотворения. И естествено, че хора, които никога не сж учили пра-

вилата на стихосложението, нѣматъ и понятие отъ размѣръ и рими, които само спъватъ свобното имъ, безизкуствено излагане.

Ще приведемъ задържанитѣ отъ шествието имъ къмъ коша стихотворения. Изпълняме авторската молба — поправяме граматическитѣ имъ грѣшки; и повече не имъ се бъркаме.

I.

Доста, доста робство и тегла!
Свѣсти се, народе злочестъ!
Не трѣба ли и на тебе свобода?
Не трѣба ли и на тебе слава и честь?
Свѣсти се, работнико измжченъ!
Въ зандани влажни стига живѣ,
На звѣра, кръвопиеца изпжченъ,
Не давай кожата да ти дере.
Съ погледъ убийственъ, съ думи мръсни
Името „Работникъ“ не давай да мръси,
Искай свободата днесъ да възкръсне
И нѣнецътъ майски васъ да краси.

II Утѣхата на работника.

Потиснати роби всрѣдъ тежки борби,
Изниватъ жестоко нашитѣ гърди. . .
Но народа ний сме! Гордо ще вървимъ
Съ червеното знаме и ще побѣдимъ.

Идея велика е това за насъ,
Богиня засмѣна, въ всѣки буренъ часъ,
Душата що вечъ е на тази борба,
Носеща далеко свѣтската сждба .

О, борба велика на падналий робъ,
Ти ще ни запазишъ отъ зиналий гробъ.
Брилянтни корони, днешни богове —
Ти ще да ги туришъ въ крайни редове.
Ти демонъ ще бждешъ прѣдъ народний гнетъ,
Въ тебъ народа чака послѣдний привѣтъ;
Въ тебъ сърцата търсятъ вѣковний прѣломъ,
Подъ твоята вѣтва тѣ искатъ подслонъ.
Държави, режими ти ще разрушишъ,
Труда на човѣка ти ще възцаришъ.
Граници жестоки ще прѣмахнешъ ти
На сърце, що иска да трещи, лети!
На душата волна ще дадешъ просторъ,
На ума широко свѣтский кржгозоръ,
На ржката воля, на гърди отдихъ,
На трепети, чувства — дѣвствений поривъ.
О, колко великъ си ти, нашъ идеалъ,
Богъ когото салъ за насъ те й завѣщалъ!
Дружно съ тебъ въ борбата наравно вървимъ
Съсъ вѣра фатална, че ще побѣдимъ.
Кърваво ти знаме некъ се грозно вѣй
И народа вика: „бори се, живѣй!“
Тръпки некъ побиватъ днешний господарь,
Тозъ изродъ човѣшки, тазъ нищожна тварь.

Тѣзи двѣ стихотворения недвусмислено, даже съ прѣкалени изрази, ни говорятъ, съ какво негодуване кипятъ душитѣ на тѣхнитѣ автори. Тия нестройни и не съвсѣмъ смислени фрази сж плодъ на една безгранична експлуатация, на която сж подхвърлени нашитѣ работници. „Звѣръ“, „кръвопиецъ“, „изродъ човѣшки“, „нищожна тварь“ — такъвъ се прѣдставлява олицетворительтъ на експлуатацията и погисничеството. Това не е

измамническата буржуазия, която съ подмазване да се умилква около работницитѣ. Това е грубиятъ рицарь на първоначалното капиталистическо натрупване, който не знае сладки-мазни, а най-безцеремонно изсмуква принадена стойность на общо основание. Ето защо въ въображението на работника той още носи чертитѣ на стария „смукачъ", на оня „изедникъ", „чорбаджия", „думбазинъ", чиито подвизи сж безконтролниятъ и немилостивъ „пладнешки грабежъ". Този господарь не е още „модеренъ" — той е сжщия старъ врагъ на „народа", на пропадащитѣ ситни стопани. Ето защо и апелътъ на цитиранитѣ работници-„поети" е отправенъ къмъ народа. Тукъ нѣмаме още едно разграничение между работнишка класа и народъ, между „модеренъ" и старовремски експлуататоръ.

Дългото и жестокото страдание се излива въ бунтовенъ ропотъ: „доста, доста робство и тегла!" — „кърваво ти знаме некъ се грозно вѣй и на роба вика: бори се, живѣй!" Макаръ този ропотъ да прилича още на бурливъ планински потокъ, а не на мощно течение, обаче той е единъ залогъ за бждащето. Този страстенъ стремежъ да се строши яремътъ на робията, този достигащъ до самозабрава зовъ за борба подъ „кървавото знаме", тази „фатална" вѣра въ побѣдата, — какви мощни сили се криятъ въ тѣхнитѣ носители! Само че малцина се рѣшавать да ги излѣятъ въ калпави стихове, и това нищо не значи; важното е, че тѣ хвърлятъ въ душата на работника здраво сѣме, че тѣ не я оставятъ да се сплуе въ вонещата тиня на еснафщината, а я оплодяватъ съ сѣмето на бждащитѣ революционни борби.

Такива стихотворения съ общъ, неопрѣдѣленъ характеръ за кжки и борби, не съвсѣмъ ясно чии, про-

тивъ кого и за какво, — по-рано изобилстваха. Но сега тѣ постепенно ставатъ анахронизъмъ. Тѣхъ ги смѣняватъ стихотворения съ по-опрѣдѣлени работнишки мотиви

III. Романсъ.

Звѣзди обсипватъ
Всжлѣ небето,
Мѣсеца засмѣнъ
Гледа въ полето.

(Това четиристишие се повтаря слѣдъ първия и втория куплетъ).

„На тебе, луно, нощь пълна съ драгость,
Тжга изливамъ за мойта младость.
О, чуйте слѣдна, дума прощална,
За да олекне на гръдь страдална.

Моята младость фабрика влажна
Затри, ослаби снагата снажна. . .
Днесъ съ гърди болни, безвъзвратъ чезна. . .
Прощавай, младость, рано залѣзна!"

Повечето стихотворения съ работнишки мотиви отначало говорѣха, като горнето, повече за страдания, отколкото за борби. Работникътъ още се смѣта за единъ нещастникъ, комуто е орисано да тегли, безъ да види бѣлъ день. Той не се съзнава като основа на обществото, а като неговъ отбросъкъ.

IV. Работникъ.

Азъ съмъ измжченъ отъ работа тежка.
Ходя голъ и гладенъ навредъ изъ свѣта.

Но въ тѣлото ми гнило кръвьта е тежка,
Чака за часа, за да си излѣй гнѣвьта.
За корица хлѣбецъ се скитамъ въ тъмата,
Въ фабрики работя съ безброй часове,
И добро не намирамъ тукъ на земята,
Все лошъ излизамъ отъ всички домове.

Но съ разпространението на социалистическото учение между нашитѣ работници тѣ почватъ да добиватъ вѣра въ собственитѣ си сили, въ силитѣ на своята класа. Въ своето възмущение тѣ апелиратъ вече къмъ собствената си солидарность, а не къмъ „народа". Ето една извадка изъ едно дълго стихотворение:

V. На борба.

Па кой за насъ дѣсница щедра
Ще да издигне за борба?
Търговецъ ли, що съ алчность едра
Печалба дири отъ труда?
Или чиновникъ? Попъ пиени?
Или гъмжащиятъ еснафъ?
О не! Самички ний — сплотени
Съ борци-другари въ пжтя правъ!

Или пъкъ ето каква вѣра въ тържеството на работницитѣ е изразена въ диалога „Въ фабриката", дѣто на пѣсеньта на една работничка работникъ отговаря:

VI. Въ фабриката.

Запѣй сега, дѣвойко мила,
Запѣй съ моминската си сила,
За близкий кървавъ боенъ день —
За наш'та мъсть що й отреденъ,

Га бойната тржба засвири
За край на вси наредби гнили!
За края на теглата,
Що мачкатъ ни снагата,
За новия животъ свободенъ,
За който всѣкъ човѣкъ е роденъ:
Запѣй, запѣй, дѣвице драга,
Запѣй, запѣй, боркиньо млада!

Като любопитенъ фактъ нека отбѣлѣжа и това, че дори борбитѣ около „общото дѣло" и „неутралитета" сж намѣрили изразъ подъ перото на работника-стихотворецъ. Въ приведената „Нова борба" авторътъ се провиква:

О не, другари: „Неутрални"
Какъ можемъ ние да стоимъ? и пр.

И по-нататъкъ:

Назадъ отъ насъ туй „общо дѣло",
То невъзможно й, празна рѣчь!
Работникътъ самичъкъ смѣло
Въвъ бой ще тръгне съ остъръ мечъ!

Тукъ вѣрно е изразено безсмислието на общодѣлството. Ако сжществуватъ класи, това сжществуване има смисъль тъкмо поради тѣхната противоположность. „Общо дѣло" значи потулване, умаловажаване, замъгляване на тази противоположность, т. е. приспиване на работничеството. „Остриятъ мечъ", за който се говори въ стихотворението, се изтача въ класовата борба; въ нея се добива и вѣра въ побѣдата. Ето защо авторътъ съ право заключава:

Съ този мечъ ще да сломиме
Туй черно робство на труда,
Съсъ този мечъ ще да добийме
Равенство, братство, свобода!

П. К. Яворовъ.

I. Подпръ сѣнкитѣ на облацитѣ.

Горнята сбирка ни дава пълна прѣдстава за цѣлото творение на автора. Тя е сборъ отъ всичко онова, вече печатано и прѣпечатано, което Яворовъ е смѣтналъ за по-трайно.

Двата периода въ творчеството на поета сж прѣдставени тука: социалниятъ и индивидуалистическиятъ, тъй да ги кажемъ. Прѣходътъ помежду имъ е рѣзъкъ, съ скокъ. Той бѣ осветенъ съ прѣдговора на Пенчо Славейкова къмъ второто издание не Яворовитѣ стихотворения. Тамъ социалнитѣ мотиви на послѣднитѣ бидоха осждени като достояние на нѣкакви „фасулковци". А всщность — тѣ сж, които вдъхновиха Яворова и го издигнаха до единъ обичанъ поетъ. Нѣкои зарадъ тѣхъ сравняватъ Яворова съ Ботева. Тѣ иматъ грѣшка. Ботевъ живѣ и умрѣ съ своитѣ убѣждения, и неговата дълбочина, искреность и страстность сж изваени въ стиховетѣ му. Яворовитѣ убѣждения се оказаха доста повърхни, и когато се опитва да ги прокарва („На единъ песимистъ"), излиза доста обикновена риторика. Тѣзи убѣждения бѣха модни: кой отъ неговото поколѣние писатели не е платилъ дань на „младежкитѣ увлѣчения" дори отъ социализмъ? Но когато социалистическата мода увехтѣ за интелигенцията, редомъ съ другитѣ напустна я и Яворовъ.

Оттогава бившиятъ пѣвецъ на *Арменци*, *На нивата* и *Градушка* прѣкара въ „безсъница“ и въ „прозрѣнията“ му се мѣркатъ „царицитѣ на нощьта“. Всичкото му творчество се изчерпа вече въ тършуване бисеритѣ на собствената му душа — съ всички ония тънки нюанси на мисълта и сѣнки на чувството, които сѫ почти непонятни за публиката, па едвали сѫ разбрани и за самия авторъ. Казватъ: Яворовъ намѣри себе си! Едвали. По моему, той изгуби себе си, и съвсѣмъ се объркa. „Азъ вървя, — казва той, —

Самси на мисълта обезвѣрена
Подъ непросвѣтното небе; самси
Въ живота обезсмисленъ, лѣсъ оглъхналъ
Безъ вѣтъръ и безъ листъ“.

Да, поетътъ е „безъ пѫть“: „Азъ блуждая

Безъ вѣра нѣкога да мога взе
Навънъ посока права изъ удавенъ
Въ мъглитѣ лѣсъ“.

Душата на единъ поетъ може да бѫде колосална; но неподхранвана съ великитѣ идеи и борби на вѣка, тя всепакъ ще се изчерпи. Единъ поетъ никога не трѣба да забравя думитѣ на великия първомайсторъ Гьоте, прѣдадени отъ Екермана: „Докато поетътъ изразява само своитѣ ограничени, субективни чувства, той не е още поетъ. Но свладѣе ли свѣта, научи ли се да го изразява, той става поетъ. И тогава той е неизчерпаемъ и всѣкога новъ; а напротивъ, *една субективна натура скоро изчерпва и изказва своето духовно съдържание и изпада накрай въ манирность*“.

И когато нищо не остане въ душата неразчоплено, цѣлиятъ изминатъ пѫть ще се види безсмисленъ,

лутане „подиръ сѣнкитѣ на облацитѣ", както сѣкашъ символично Яворовъ самъ е кръстилъ отбора на цѣлото свое творчество: „безъ цѣль размахъ, безъ пжть стремежъ!"

Колкото и да е странно, но именно този размахъ безъ цѣль и този стремежъ безъ пжть — тъкмо тѣ сж които се харесватъ на публиката въ новия периодъ отъ творчеството на автора. Това е прѣхваленията индивидуализъмъ, който не разбира, какво му се ще, но знае само едно: стремглаво да бѣга отъ социалия дългъ. Мъглата на Яворовата поезия е приятния тамянъ, въ който се забулва ренегирането отъ задачитѣ на вѣка.

II. Когато гръмъ удари. . .

Яворовъ-лирикътъ изчезна. Уби го неговото отстраняване отъ социалнитѣ мотиви, прѣселването му въ задоблачнитѣ кукувичини гнѣзда на свърхчувственото. Безсмислената декадентщина, въ която прѣцъвтѣ българската поезия прѣди да се разцъвти, притжпи и неговата лирика. Срѣщаме го вече като драматургъ. И то по-слабъ, отколкото като лирикъ.

Въобще, другитѣ изкуства сж прѣварили драмата у насъ. Драмата нито е лично настроение (лириката), нито може да се учи по чужди образци (живописьта). Тукъ се иска извѣстно утаяване на обществениитѣ и личнитѣ отношения, създаване на очертани характери, дори типове, обективна наблюдателность и широкъ философски погледъ, усвоенъ не чрѣзъ интуиция, а чрѣзъ лично прѣживяване. Страничнитѣ срѣдства тука липсватъ: личнитѣ излияния, описанията давани отъ самия авторъ за миналото на героитѣ му и за външната обстановка. Сетнѣ, изисква се сложна техника — да из-

пжкне направо живиятъ животъ, и то не разбълниканъ въ водата на непотрѣбни дреболии, а сгжстенъ въ характернитѣ му особености.

Дѣйствието на Яворовата пиеса става въ единъ отдалеченъ чифликъ. Всички странични прѣплитания сж отстранени, за да може авторътъ да ни изтъкне своята идея въ най-чистия й видъ. Не се касае до изобразяването на живота въ неговитѣ външни прояви, а до разрѣшаване на психологическа проблема. Каква? Сѣмейна изневѣра, „незаконно" дѣте — или и двѣтѣ проблеми вкупомъ? Когато се говори за пиесата — понеже въ театъра се дава само първата й половина, „Когато гръмъ удари", — разглежда се само тя. Но за по-доброто разбиране на автора трѣба да се има прѣдвидъ и драматическиятъ „разказъ" „Какъ ехото заглъхва".

Цѣлата пиеса е построена на една психологически невъзможна основа. Трагедията произтича отъ единъ моментъ — когато Бистра се отдала на Витанова. Обичалъ ли я е той? Когато го виждаме на сцената, вече около петдесетгодишенъ, той още се прѣструва на влюбенъ, слѣдъ повече отъ двѣ десетилѣтия. Но това сж само приказки, тъй като той нито единъ моментъ не я е обичалъ. Иначе не би я изнасилилъ. Той я желаелъ и обладалъ, но по правото на башибозукъ. Наистина той се завръща отъ Русия нежененъ, но не отъ тжга за Бистра, съ която всички сношения сж скжсани, а поради извѣстни удобства на ергенския животъ, особено въ офицерската срѣда. За какво се е домъкналъ ни въ клинъ ни въ ржкавъ съ своитѣ претенции и върху сина и върху майката? Къмъ майката — неговата напрѣднала възрасть значително укротява пламъка му, а сина си той нито е виждалъ, нѣмалъ е за него никаква прѣдстава

и изведнъжъ се разпалва отъ желанието да си го вземе. Колко несериозно е, обаче, това желание, ни показва лекото му ухажване къмъ Олга въ момента, когато Данаилъ пристига, дотамъ че и двамата, той, бащата, и тя, годеницата, нито забѣлѣзватъ неговото идване. Скоро и лесно се отказва Витановъ отъ своитѣ неоснователни претенции. Колко ли подобни синове е ималъ той — та може ли всички да ги прибере, когато нито ги знае, колко сж, кои сж, дѣ сж. Цѣлата виходка на Витанова, съвсѣмъ неестествена, е била нужна на автора само за да изплуе на повърхностьта скритото нѣкогашно дѣяние.

Защо се е отдала Бистра? Отъ любовь — не. Тя се вѣри и кълне, че всѣкога е обичала само мжжа си, а Витанова — никога. Отъ матерински инстинктъ — за да има дѣте — както самата тя изглежда да си обяснява, сжщо не, — тъй като не е можела да знае, нито въ кого отъ двамата, нея и съпруга ѝ, се крие причината на безплодието, нито дали сближението ѝ съ Витанова ще бжде благодатно, ако тя допуснѣше, че безплодна е не тя самата, а нейниятъ мжжъ. Тогава? — да не би отъ любовь къмъ мжжа си, когото ужъ все обича, когото не е прѣстанала да обича и въ самия моментъ, когато се е отдала Витанову? Измѣна отъ любовь! — любовь не къмъ лицето, съ което измѣня на мжжа си, а къмъ самия мжжъ, комуто измѣня.

Това ли е то жената! Жертва на едно неконтролирано полово влѣчение. Най-напрѣдъ я задирятъ и тя позволява това, сигурно защото ѝ е приятно, и така се подготвя почвата за компромиси. Сетнѣ — грубо насилие, тя би могла да се съпротиви, като викне за помощь, но не извиква, или като си послужи съ револвера му, който ѝ е въ ржката, но тя го запраща — и

се отдава. И ако Бистра — чистата, като името си, любещата и любимата, този идеалъ на невинность, ако даже тя се поддава тъй леко на човѣкъ, когото никакъ не обича, когото токущо срѣща и който токущо ще си замине, въ туй врѣме, когато мжжъ й се труди съ рискъ за себе си да спаси своя приятель, — то какво остава до другитѣ, обикновенитѣ жени?

Заключението въ Стриндберговски духъ го вади синътъ: *„Прѣдъ моитѣ очи нѣма вече жени, нито дори двѣ — а само една! И тя е героиня на една и сжща история отъ началото на свѣта“ . . , „Менѣ почна да ми се вижда неприемливо, че жената изобщо може да не бжде снизходителна къмъ всѣкиго . . .“ „Нѣма въ свѣта жена — отъ днесъ, която би могла да ми вдъхне капка вѣра: нито въ свѣта жена, нито въ небето светица“.* „Азъ вѣрвахъ въ сѣмейно щастие, а сега не вѣрвамъ. То не сжществува, пораде липсата на съвѣсть у жената. Да, да, не сжществува! Недѣй се обижда: *жената нѣма съвѣсть . . .“*

Сжщото заключение, другояче изразено, го прави самата майка: „Каточе моята воля никога не е служила менѣ, а на *нѣщо скрито, по-силно отъ насъ“*.

Авторътъ подчертава това заключение съ цѣлия си епилогъ — „Какъ ехото заглъхва“. Какъ? — Въ разпалване на нови грѣмове, и така до безконечность. Олга вече е женена, има си и прѣлестна рожба. Та, значи, не е въпросътъ въ безплодието: жената е жертва на първобитенъ, тъменъ, животински половъ инстинктъ, на стихия „скрита, по-силна отъ насъ“. Тъй като даже тази славна Олга, на сжщото мѣсто, дѣто бѣ случката и съ Бистра, въ чифлика подъ стария джбъ, пакъ като обича

мжжа си, а то се знае и дѣтето си, — вече скланя глава на рамото на поручикъ Друмева, който още отъ подпоручикъ се навърташе около й. Това е само цвѣтътъ, ягодкитѣ ги нѣма въ пиесата, но тѣ достатъчно се разбиратъ. И Данаилъ пророчески е прѣдвидѣлъ своето бждаще на изневѣренъ мжжъ: „Най послѣ; ако ние искаме отъ жената нѣщо, което тя не е способна да ни даде —? И ако това е очевидно — и ние съзнателно не искаме да го видимъ —?“

Цѣлото това принижаване на жената пада отъ само себе си при простото съображение, че измѣнницата е невъзможна безъ прѣлъститель. Дори мжжътъ е повече полигамиченъ отъ жената, привързаноститѣ на която сж по силни, тъй като тя носи послѣдицитѣ на любовьта.

Поповичъ, мжжътъ, е невъобразимъ идиотъ — не стигатъ милионъ догадки, нему и съ тжпанъ като му биятъ на главата, той пакъ не сѣща рогитѣ на челото си. А Бистра сѣкашъ принадлежи къмъ сектата на самобичуващитѣ се — току бърза дб разправя и повтаря историята. Когато самата се сѣща, че го прѣкалява съ приказкитѣ си, тя се гръмва съ револверъ, но Данаилъ о врѣме й блъсва ржката, и Бистра остава жива, а само наранява Поповича въ ржката и съ това неговото положение става двойно комично.

Диалогътъ върви гладко, но остроумниченията неприятно рѣжатъ ухото.

И тука ние още нѣмаме драма, а само опитъ за драма.

Огнището угасва.

(Драма изъ съврѣмения животъ отъ *Никола Атанасовъ*).

Угасва ли огнището? Но ние нито за моментъ не го виждаме запалено: нито зараждането на любовьта, нито първитѣ стжпки на задружния животъ, нито радоститѣ на млади родители, — нищо не ни е прѣдставено. Всичко това, което разпалва сѣмейното огнище, и да го е имало, то отдавна вече е загаснало. Щомъ се дига завѣсата, лъхва ни хладътъ на сѣмейното пепелище, което е изстинало най-малко още прѣди три години.

Животътъ, който пиесата иска да ни прѣдстави, не е невъзможенъ. Но прѣдставянето му е невъзможно несъобразно. Такива писатели, като хероятъ Сашо Великовъ, ги имаме. Даже, казватъ, той билъ снимка отъ живо лице. Това е единъ общъ недостатъкъ у нашитѣ драматурзи: липса на фантазия, на абстракция, неспособность да се откжснатъ отъ лицето и да се издигнатъ, чрѣзъ обобщение, до типа. Фотографията още не е изящно изкуство, най-малко тя може да прѣдаде драматичното дѣйствие. Въ що се състои драмата на „бѣлѣжития писатель“ Великовъ?

Той, споредъ вѣрната характеристика на шурея му Борисовъ, „никого не обича освѣнъ себе си, за никого не живѣе освѣнъ за себе си“. Златно пенсне, лачени чепици, скжпо сако и позлатена карфица кичатъ неговата бѣлѣжитость, докато дѣцата му ходятъ съ скжсани обуща и дрипави панталони. Жена си е смъкналъ до степеньта на безгласна тварь и не я удостоява дори съ капчица внимаание. Връща се слѣдъ полунощь пиянъ, и остава му само да бие жена си, за да поличи, ка-

къвъ звѣръ се крие подъ културната му външность. „Демоничната красота“, къмъ която ужъ се стремѣлъ Великовъ, е само риторична фраза. И нищо общо нѣма той съ орелъ, когото сж свързали. Отвратителенъ егоистъ си остава той както въ началото, така и въ края на пиесата. Дѣ е неговата драма? пита се.

Разбира се, не въ това, че се свързва съ Кина. Кина не е никаква Ана Маръ, въ нея липсва всѣка прѣлесть на онова, което наричатъ модерна жена Тя е самка, около която, зарадъ лекото ѝ поведение, се увиватъ мнозина, и тя изгаря младостьта си Тя сама не знае каква е: „Минавамъ за студентка“. „Значи, — заключава Лена, — просто си живѣешъ“. Какво би дала тя на Великова? Скжсване веригитѣ на орела? Никакъ! Единъ флиртъ, който прѣминава въ прѣлюбодѣяние.

Този проституиращъ типъ е изхабенъ въ края на пиесата — съ моментното разкаяние и извинение прѣдъ Лена.

Самата Лена, жената на Великова, е неестествена кротка овчица. Тя не само търпи безропотно тригодишното третиране на Великова, но и когато, въ края на първото дѣйствие, го заварва да се цѣлува съ Кина, тя, наистина изтърва чашитѣ „кафе съ какао“, ала пакъ нѣма куража да скжса съ него. Напротивъ, отива да линѣе въ село, докато Великовъ си гледа кефа въ града и съвсѣмъ не се интересува не само за нея, но и за дѣцата си. Слѣдъ унизителната сцена въ селската кръчма („четвъртия километъръ“, както тълкуватъ въ София) Лена пакъ отива на гарата, съ букетъ, да изпраща Великова за странство, закждѣто той потегля съ Кина. Нейното умопобъркване е немотивирано, тъй като тя отдавна е прѣболѣла. Хвърлянето ѝ подъ трена е

авторско безвкусие, отъ което нашитѣ писатели не могатъ да се избавятъ: Яворовъ уби Мила подъ трамвая, буквално сѫщото направи прѣди него Стаматовъ, съ хероинята на повѣстьта си „Славинъ и Малковъ". Физическиятъ край лесно се справя съ психологическия конфликтъ, който се оказва не по силитѣ на автора.

Пеперяститѣ фрази минаватъ въ оригиналнитѣ български пиеси за остроумия и на публиката изглежда да се харесватъ пошлоститѣ на несрѣтника Станева, като напримѣръ тая: „Гледай да не стане жена ти учена, че ще почне да се гони съ кучетата".

„Угасналото огнище", както по-правилно би могла да се нарѣче пиесата, не успява ярко да ни прѣдстави кѫтче отъ живата българска дѣйствителность, тя не ни заразява съ никаква идея, излишна е, ако не цѣлата, то поне второто, а още повече третото дѣйствие, тъй като, ако има нѣкакъвъ конфликтъ, той е завършенъ въ първото дѣйствие.

Кирилъ Христовъ.

I. Муза въ мундиръ.

(Кирилъ Христовъ: «На ножъ!»).

По едно банално сравнение, поета го оприличаватъ на сладкозвученъ славей. Първиятъ български поетъ, който заслужава названието си, произведе своето формално име отъ това пойно птиче. Но — всѣка птица има гласъ и пѣе по своему. Позволете на гарванитѣ и тѣ да издадатъ своята мелодия! А истински урожай на плътоядни двукрили ни създаде балканската касапница.

Поетитѣ, които, по думитѣ на Пушкина, сж родени „не за житейско вълнение, не за користи, не за битки“, а за „ззукове сладки и за молитви“, изведнъжъ пришпориха своитѣ пегаси нанадолу и нагазиха въ локвитѣ на човѣшката кръвь. Удивително, каква минимална доза отъ хуманность е притежавала тази разновидность на българския родъ! Като пустъ екъ е прозвучалъ за тѣхъ благородниятъ съвѣтъ на Некрасова: „сѣйте прѣкрасното, доброто, вѣчното“, и даже специалистътъ на милосърдието, Ив. Вазовъ, се озвѣри отъ „гороломнитѣ“ ехтежи на войната. Кръвожадностьта упои всички патриотарски лири, и поети забравени, като Кирилъ Христова, — който безчислено и на всички маниери прѣиздава малкия багажъ на нѣкогашната си творба, за да прикрие угасването на единъ погубенъ талантъ, — се оприличиха на оная мисъль у Мицкевича, която като вампиръ изкокнала отъ гроба и кръвь жадувала, кръвь жадувала, кръвь жадувала . . .

Наистина, душераздирателнитѣ тия поети не пролѣха „неприятелска“ кръвь, още по-малко своята, той необходима за ритмичното възвеличение „славата на отечеството“. Но ако „кръвьта вода не става“, както въ зевзешкия си километрически разказъ-фейлетонъ на в. „Миръ“ се напъна да ни докаже Церковски, то, по една поетическа волность, господа пѣвцитѣ направиха мастилото да стане на кръвь — и най-безмилостно обливаха съ тази нова мода кръвь газетнитѣ стълбове.

Въ патриотарското опиянение отъ „българската военна слава“ поетитѣ биха рекордъ и прѣвзеха уводното мѣсто на вѣстницитѣ.

Громъ побѣды раздавайся,
Веселися славный . . . болгаръ!

— разрушаваше нашенскитѣ небосклони.

Кой смѣе да каже, че сме нѣмали поезия, художество, изящна книжовина? На първа страница ни се прѣдставя „Народниятъ поетъ“, на четвърта — „Янко“ отъ улица Леге въ стихове продава галантерията си на столичната красна половина . . .

Всевъзможни „мошки да букашки“, които въ мирно врѣме никога не биха смаели взора на човѣчеството, пискливо нададоха патриотическитѣ си гласенца. Лютата слана на крайния по ромъ на България попари езицитѣ имъ, уби въ зародишъ „талантитѣ“ имъ и нѣма вече да ги чуемъ . . . Тъй прѣминава славата свѣтовна! Но покрай тѣхъ се възвисиха гласоветѣ на старитѣ, познатитѣ и признатитѣ. Което първитѣ, въ своя младенчески лепетъ, не съумѣха да го кажатъ, него до насита ни го казаха вторитѣ. Наистина и тѣ онѣмѣха отъ погрома, но да се съжалява за това — нѣма нужда, тъй като тѣ и по-рано бѣха умрѣли . . .

Поезията на войната си прилича въ своето еднообразие. Основниятъ ѝ тонъ е гръмливата фраза. Всички „съ-ногъ-сшибательныя“ думи на българския и безъ това не твърдѣ нѣженъ словарь бидоха вплетени въ рими, за да коронясатъ „българската военна слава“.

„На ножъ!“ „Убивай!“ Такива сж любимитѣ лозунги-заглавия на Кирилъ Христова. И ако всѣка удивителна е убийственъ ножъ на поета, то трѣба да се признае, че той е нанесълъ чувствителни поражения на „неприятеля“, тъй като само въ стихотворението „Убивай!“ въ петь четиристишни куплета той е далъ двайсеть и четири замаха съ смъртоносното орждие на удивителната. Образецъ:

Убивай! не щади!
Умри, но побѣди!

Слѣдъ „Убивай“ ханджарътъ вече е забитъ въ гърдитѣ на „неприятеля“; но войнствуващиятъ поетъ не дава на „врага“ да си отдъхне, никакъ го „не щади“, и прѣдпочита самъ той да умре отъ нанесения другиму ударъ, само и само да „побѣди“, макаръ и слѣдъ смъртьта си. Мостра втора:

Убивай! не жали!
Муши! сѣчи! коли!

Тукъ вече „дивиятъ азиатецъ“ е окончателно съкрушенъ: слѣдъ като дава цѣльта: „Убивай!“ и прѣлупрѣждава отъ неджга състрадание („не жали“), подофицерътъ, пардонъ — поетътъ изкомандува на единъ дъхъ три гризни операции, които напомнятъ казармената команда: „мушнй — скокни назадъ!“

Макаръ, — въ принципа за раздѣлението на труда, споредъ който патриотаритѣ трѣбаше да останатъ въ отечеството „да го пазятъ“, а безотечественицитѣ — да мратъ за него, — макаръ Кирилъ Христовъ да не е нито служилъ въ войската, нито е помирисалъ барута на войната, но неговото поетическо възприятие е достатъчно изострено, за да схване, разбере и дори да обучава по казармена терминология.

Поетътъ ни учи да мремъ за отечеството, защото, казваше той въ една гаветна статия, — само „подлитѣ идиоти“ останали на топло мѣстенце да продаватъ патриотизъмъ по кафенетата. Разбира се, думата не е за свърхчовѣци като него, отъ които — пакъ по негова вече по-раншна и то стихотворна декларация — България едвали е сътворила трима-четирима такива. Къмъ подобни рѣдки птици, макаръ издаващи подозрителнитѣ звуци на лѣшоедци, отечеството има единъ дългъ: да ги синекурира даже тогава, когато тѣ го хулятъ и се

отказватъ отъ него, както нееднократно е правилъ нашиятъ поетъ. Най-комфортниятъ патриотизъмъ, то се знае, е тоя: „ке ми даешъ, ке се чинамъ“. . .

Да прослѣдимъ пламенната и съвсѣмъ чиста отъ всѣко подозрѣние отечествена любовь на поета, която го нуди да разкарва българина на югъ, на западъ и на сѣверъ съ удивителна въ ржка.

„Напрѣдъ къмъ южнитѣ прѣдѣли!“ та дори чакъ „прѣдъ Цариградъ на станъ!“ И ето че „юнацитѣ смѣли“ сж на турската граница. „Идемъ, — прѣдупрѣждава поетътъ. — идемъ, *сгань проклета*, — срѣщай ни и трепери!“ Нека напомнимъ, че деликатната квалификация на „неприятеля“ само като „проклета сгань“ е цензуренъ прѣводъ на единъ много по пиперестъ нецензуренъ изразъ . . .

Прѣди да навлѣзе въ *чужда* територия, поетътъ се озърта „къмъ опекунитѣ на България“, за да имъ заяви, че „насъ сбрала е подъ знамената не *плячката*“, че „не щеме чуждо, но не щеме и свойто ние да дадеме, и пазимъ го добрѣ!“ И доказателството е на лице: опазихне го, прѣкрасно го опазихме, възхитително, плѣнително го опазихме: и Одрипъ, и Македония, и Добруджа! Що се отнася до плячката, на поета тогазъ не ще да е билъ още извѣстенъ българско сръбския договоръ, който напомня баснята за дѣлежа кожата на още неубития звѣръ.

Слѣдъ туй народътъ пѣе:

Одринъ, Одринъ, буря вие
Околъ твойтѣ твърдини, —

и поетътъ ни дава дума и клетва, че „който пъкъ за тебъ (о граде Адриановъ!) загине, той мърцина не живѣ!“ И какъ ще да е живѣлъ (по-точно: умрѣлъ) мърцина,

когато: „бѣгатъ турци отъ земя ни, *мръсна паплачь* отлетѣ! Нѣма поменъ да остане — буря ще го помете!“ „Наштѣ хубави балкани като сънь ще спомнятъ тѣ!“ Това второ пророчество е толкозъ по-удивително, че и то, като първото се сбждна точно... наопъки. Успѣхте ли да видите Одринъ, вие столични херои на бирарнитѣ? Пийте една студена вода и прѣглътнете. . . . .

Да оставимъ засега Одринъ, защото „проклетата сгань“ и „мръсната паплачь“ не показа намѣрение да го отстжпи, и да се движимъ по линията на по-малката съпротива. Натамъ ни води „Бойната пѣсень“, въ която се прогласява седемкратно: „на ножъ!“ Минаваме прѣзъ сжщото онова „Убивай!“, което прѣди малко ни напомни казарменото чучело, и начеваме „Пѣсеньта на ножа“ — сжщата ужасна история.

Тукъ, за почивка, поетътъ ни прѣдставя една . . . почти идилия. „Стариятъ воинъ“ чува за война съ турцитѣ и — „като пухъ отъ вѣтра духнатъ, пролетява първи“. Но — не го приели въ редоветѣ, намѣрили го за много старъ, макаръ че, по неговото самочувствие, *„двамина турци на тоя щикъ намушилъ би и дигналъ би на рамо!“* Сжщо като донскитѣ казаци, които, възседнали мушкаха и прѣхвърляха прѣзъ рамо на единъ маждракъ по петима турци . . . въ русофилскитѣ приказки, сжщо като нашето прѣхвалено „по петь на ножъ“.

Въ дългитѣ часове, дни, седмици, мѣсеци на изтезание по дивитѣ чаталджански кърища, когато безсмислено се протакаха нескончаемитѣ мирни прѣговори на дипломатитѣ, довели до колосална нула и безобразие, — разправятъ, че въ уютнитѣ кжтчета на увеселителнитѣ заведения въ стара България (чункимъ имаме и нова я) доморасли политикани разбивали чашитѣ въ ядни

възклицания. но какво правятъ тѣзи хора тамъ бѣ защо не щурмуватъ Одрина, защо не форсиратъ Чаталджа, какво стоятъ още? — Въ Цариградъ, въ Цариградъ! Тогава се появила Кирилъ Христова сбирка „Къмъ Цариградъ!“ . . . като отзвукъ на епичнитѣ борби — словесни по заведенията и булевардитѣ. Тази смѣла психология сега ни става обяснима, слѣдъ като Кирилъ Христовъ ни я разтълкува въ стихотворенията си „Миръ?“ и „Нѣма връщане!“

Миръ? Та отново бурята да свие?
Та утрѣ пакъ да лѣемъ кърви? Не.
Петь вѣка вече борихме се ние —
Ще одържимъ и нѣколко дене!“[1])

„За миръ сега е още рано“, нарежда поетътъ въ мирната обстановка на столицата, — „и вече твърдѣ късно е“, защото полето назадъ било „съ геройска кръвь обляно“ „и чутъ е нашто ура въ Цариградъ“,

Тамъ! И каквото българинъ отсѫди:
Да се не чуй, да се не види врагъ —
Това ще е! . . .

Само Цариградъ оставало:

Тѣ знаятъ: само тамъ ще спратъ —
Прѣдъ Босфора, тѣ горди, смѣли.
И игленъ връхъ не ще дадатъ
Отъ туй, що съ кръвь сѫ завладѣли!
Назадъ? кой извергъ ще посмѣй

---

[1]) Слѣдъ погрома единъ генералъ (то се знае — отъ тила) съ възмущение ми го обясняваше съ неустойчивостьта на войника, който не можалъ да потрае още малко, съвсѣмъ мъничко („нѣколко дене“).

Съсъ връщане насъ днесъ да плаши —
Оттамъ дѣ гробъ до гробъ чернѣй
На толкова герои наши? . . .
. . . Проклетъ кой гроба на герой
Не смогне мжжки да забрани!
Проклетъ до вѣка да е кой
Остави го на поруганье!

Поетътъ не рѣдко говори на темата: Цариградъ. На Богоявление напр. „видѣха българитѣ своя Богъ" — „и сочи Божий пръстъ Света София вамъ . . . Не ще ли свѣтне на купола й старъ Христовий кръстъ?" Или пъкъ (въ стихотворението „Послѣдня борба") — „и честь се велика намъ пада: въ Стамбулъ да забиеме стягъ!" Тази „поезия" ще да е фабрицирана по онова врѣме, когато сж се готвили външнитѣ бѣлѣзи на отличие, необходими за влизането въ Константиновия градъ (каляска ли, конь ли, скжпоцѣнно сѣдло ли). Поетътъ идва въ екстазъ („Ей вождътъ воинство поведе, развѣни сж пакъ знамена . . ."), който сѣкашъ прѣдава пародията на Вазовитѣ царь Симеонъ и императоръ Романъ, прѣобразени въ царь Фердинандъ и султанъ Мехмедъ.

Не знамъ, дали нѣкой татарски поетъ при царь Крума е билъ прѣдшественикъ на Кирилъ Христова, но и оня царь не можа да влѣзе въ Константинополъ. Напразно забива той копие на Влахернскитѣ врата, въ знакъ на господство: вратата не му се отвори. Ядосаниятъ варваринъ връщна назадъ и, за отмъщение и за да изхрани пълчищата си, той опустоши брѣговетѣ на великолѣпното Мраморно море, та да създаде на днешната наша буржуазия историческото оправдание на нейнитѣ, тъй скоро и безрезвратно отлетѣли, претенции за Родосто. И царь Симионъ не излѣзе по-щастливъ:

слѣдъ като подсмърча прѣдъ портитѣ му; той намѣри за по-изгодно да смѣни царския градъ съ нѣколко съблазнителни гъркинки. Понеже не можемъ да отгатнемъ причинитѣ на тази послѣдователна несполука и на тримата царе нито съ движението на звѣздитѣ, както астролозитѣ, нито съ вжтрѣшностите на птицитѣ, както авгуритѣ, — ние прѣдоставяме великодушно на нашия поетъ съпоставлението на датитѣ на тритѣ похода: 812—813 г., 912—913 г. и 1912—1913 год., които се изреждатъ слѣдъ столѣтие и хилядолѣтие.

Слѣдъ като влѣзе въ Цариградъ и се заклѣ, че „игленъ връхъ не ще даде“ отъ завоеваното, поетътъ размахва боздугана си срѣщу новитѣ „неприятели“. На въпроса „Кое е наше?“ той дава една карта на своитѣ въжделения, въ която влизатъ и безспорна, и спорна зона, и Солунъ, „дѣ се е езикътъ ни родилъ въ писания пламенни“[1]). „И който педица обсеби etc.“, *„ще му смажемъ ний катъ на змия главата!“* „И още кое е наше?“ — Тукъ вече се изрежда половината Сърбия въ старитѣ си граници (Враня, Пиротъ, Зайчаръ, Лѣсковацъ, Нишъ, Неготинъ), наше било и пакъ наше щѣло да бжде, българинъ тамъ сждѣлъ и пакъ той щѣлъ да сжди, че само „съ затаена скрѣбь“ сме оставяли до днесъ *„свинарьтъ* сръбски тамъ да тъпче нашта честь“...

---

[1]) Щастливи ние, че Кирилъ и Методий сж се родили просто въ Солунъ, та можахме тъй лесно да вземемъ този градъ („дайте ми само една дивизия, — чувахъ единъ синигеръ, съ офицерски пагони, да се хвали, и за двѣ седмици ще бжда не само въ Солунъ, но чакъ въ Атина!“) Но ако бѣха се родили, да кажемъ, въ Пекинъ — трѣбаше и на Китай да претендираме, като на свое отечество, незаконно заграбено отъ нѣкакви сикитайци. . . .

Хей! границата ни ще бжде на Морава!
Разправата е лесна: „Иде день прѣзъ българския край да хукнете назадъ катъ *жалки кокошари, когато ножътъ нашъ отзадѣ ви опари*". Съ гърцитѣ още по-лесно: „Въ солунский светия, въ свети Димитра ние се кълнемъ! — Не чуйте ли — ще свърши съ олелия..."

И тѣзъ евзони, що по кривий пжть
Единъ *народъ извѣтрѣлъ* въ Солунъ прати,
По фустанели си ще отнесатъ
Земи и континенти непознати.

Намекътъ на поета, обаче, ви е познатъ, любезни читатели, нали? Той е толкози осезаемъ, че авторитъ му не счита за потрѣбно да дразне догадливостьта съ многоточие. Това е пакъ едно отъ обратно изпълненитѣ пророчества на поета, въ което страдателната роля се падна пакъ на българска смѣтка . . .

„Българскиятъ Великдень на 1913 год" отново разпалва поета противъ „два народа жалки", „скапани въ безумства, извѣтрѣли въ разватъ безпаметенъ". „Народе пламененъ, затуй ли гина ти — на връхъ Великдень тебъ *свиняръ* да безчести?".

О, който вѣрва, че ний можеме прѣглътна
Таквазъ обида — той рода ни гордъ не знай!
Додѣ стократно ний на тая сгань безпжтна
Не върнемъ — нѣма миръ да види наший край!
И много вѣкове отплатата ще помни
И хитроумчий гръкъ, и сърбичъ вероломни!

„Ей, българино, — провиква се въ друго стихотворение Кирилъ Христовъ, — не бжди светия: сърбй я, Сърбия, сърбй я!" Ново пророчество, но — уви! — и този

ѫть пасивната роля въ процеса на чесането се падна
такъ намъ.

Кирилъ Христовъ е влюбенъ въ собственото си
величие. Въ своята область и той се смѣта единъ видъ
царь — ако не на всички българи, то поне на всички...
стамбуловисти. И, въ качеството си на такъвъ, той ни
удостои и ощастливи съ „Манифеста на поета". Най-
плосторната вещица не е клѣла тъй, както го е направилъ
тукъ поетътъ. И ако напр. за единъ господинъ, който е
билъ четвърти помощникъ на шофьора на автомобила на
намкояси армия, разправятъ, че получилъ кръстъ за
храбрость, необяснима е несправедливостьта къмъ поета
— да не му се даде подобенъ знакъ за отличие! Ми-
лостьта била грѣхъ; „гнѣва ти да познай, бѣди нечу-
вани занесъ на сръбский край!" „Съсъ мечъ и огънь
ти мини по сръбский край!" „За домъ зачерненъ —
днесъ да се зачерни село и градъ!" „За гробъ на свой,
търни съсъ гробище!" „ . . . покрий съ най-люти рани
двѣръ-воинъ *и го живъ въ земята закопай! На пъ-
тъ*лъ *нека се прѣвърне сръбский край!*"

И както нѣкога царь Симеонъ прѣсѫди:
Години тамъ пѣтелъ да не пропѣй — да бѫде
И днесъ така! Напрѣдъ! Възмездие въздай!
Въвъ кърви нека се облѣе сръбский край!

Но заканитѣ и тука се не свършватъ, тъй като
има и — Ромѫния. „Миръ на Балканитѣ? Химера, блѣнъ
*подѣто . . . не забодеме ний ножа въвъ сърцето на
нози, който ни бездушно огорчи!*" Опасенъ аргументъ
съ рѫцѣтѣ на оногова, който би пожелалъ да го из-
ползва! Нали „бездушното огорчение" биде *прѣдизви-
кано, докарано* отъ нѣкого. И тъкмо този въпросъ —

за виновностьта, за отговорностьта — е сложенъ днесъ на разискване. Вълкъ влѣзълъ въ кошарата, издушилъ стадото и одухалъ. Него ли ще държишъ отговоренъ, когато той стои вънъ отъ твоята власть, или ще подиришъ виновника измежду ония пазачи, които сѫ били поставени на стража при стадото? Ако тъкмо тѣ, нѣкои отъ тѣхъ, или всичкитѣ, били тѣ най-голѣми или подставни, — ако тѣ излѣзятъ виновни за „бездушного ни огорчение" отъ чуждия хищникъ? Опасно е оружието ви, поете! Опасно е то и за самитѣ поети, които по своему сѫщо съдѣйствуваха за разгрома на нашето отечество.

Измежду военнитѣ стихотворения на Кирилъ Христова има едно, което, алегорично взето, подхожда за изобразяване положението на България, безъ това да го ще самиятъ поетъ. *„Малкиятъ побѣдитель"* е нареченъ оня хлапакъ, който, слѣдъ отиване на бащата и на тримата му братя, остава самъ съ майка си вкѫщи, но изведнъжъ тя чува, че той събралъ „народа хлапашки" и „на ятаганъ го клѣлъ". Съ ходатайства сполучва майката да го издърпа отъ доброволчеството, и „съсъ нечовѣшка сила го повлече, хванала му като съ клещи врата".

И сопичка, приготвена съсъ врѣме,
Отъ невидѣлица се мѣрна тамъ.
И докато юнакътъ се съвземе,
Натупанъ бѣше хубаво . . . О, срамъ!

И когато навънъ войници пѣятъ за „слава и подвизи" — „отъ килеря тъменъ се раздава на малкий побѣдитель страшний ревъ". Хлапакътъ собствено не е никакъвъ побѣдитель, тъй като той нито е успѣлъ да иде

на бой. Но ако България и да се яви отначало побѣдителка, въ края на краищата тя би могла да изкаже всичкитѣ си симпатии къмъ хлапака зарадъ общата ѝ съ него сждба . . . И тази еднаква сждба ще свързва двамата натупани „побѣдители“ дотогава, докогато проповѣдваниятъ отъ поета реваншъ ще въодушевява рѣшаващитѣ фактори на нашата политика.

Военната поезия на Кирилъ Христова и на всички други излѣзе блѣда, безжизнена, бездушна. И много обяснимо: нима касапницата може да вдъхнови поета? Въ душата на никой нашъ поетъ не пламтѣше една ненакърнена вѣра въ освободителния характеръ на войната; тамъ, у кого по-силно, у кого по-слабо, проникваше раздвоенито, колебанието, съзнанието или усѣтътъ, ако щете — подсъзнанието, че освободителностьта е просто една заблуда, потулваща истинския, завоевателния, грабежния, разбойнишкия характеръ на войната. Единъ Добри Чинтуловъ, съ непосрѣдственото чувство на любовь къмъ отечеството, дѣвствена, пламенна, макаръ и да не разполагаше нито съ техниката на стиха, нито съ опитностьта на упражненъ писатель, нито съ гъвкавостьта на днешния български езикъ, и до день днешенъ дѣйствува заразително съ своитѣ пѣсни (напр. „Стани, стани, юнакъ балкански“ или „Вѣтъръ ечи, балканъ стени“), при всичко че тѣхната епоха е отдавна прѣминала и тѣ долитатъ до насъ като отзвукъ на чувства прѣживѣни отъ други поколѣния . . . Той не ни говори като бездушенъ палачъ, който съ фалшивъ патосъ опрѣдѣля всички начини на отмъщението, „колй, мушни, сѣчи“ etc.), а съ жарътъ на мжченичеството, което не мисли за наказание, изтезание и изтрѣбление на противника, а е всецѣло погълнато отъ страстного,

беззавѣтно носене на своя кръстъ. Чинтуловъ, както и други наши революционни поети, пѣеха свободата и нищо друго, — и затова изиграха тѣ такава благородна роля въ нашето възраждане. Днешнитѣ епигони на националното възраждане мнятъ себе си за дракони, когато тѣ не сж нищо повече отъ бълхички. . , .

Тамъ, дѣто простото, непоквареното чувство на човѣкъ нормаленъ би трѣбало да заговори у нашия поетъ, напр. съчувствието къмъ майкитѣ на воюващитѣ, — тамъ ви поразява бездушието на поета, който не намира нищо друго, буквално нищо друго да каже, освѣнъ нѣкоя банална, изтрите до втръсване, пошла дума или утѣха. Напр. „Печалната Коледа“ на Кирилъ Христова, кояго е посветилъ „на майкитѣ на убититѣ герои“. Най-силниятъ изразъ на неговото състрадание къмъ майкитѣ, — забѣлѣжете: къмъ майкитѣ! — е тоя:

„Но, Боже — майкитѣ!“

Прочь руки! Въ вашата бѣсна кръвопийна вакханалия не намѣсвайте „великата, светата дума майка“, както се изразяваше Некрасовъ. Спомнете си неговия перлъ, въ който той съ нѣколко щрихи ви дава да разумѣйте майчиното страдание. Като гледа страхотийтѣ на войната, при всѣка жертва на жестокий бой той жали не другаря, не жената героеви, не самия герой: уви, ще се утѣши жената, приятелската скръбь не дълго трай, но има нѣйдѣси душа страдална — тя вѣчно ще да плаче и ридай: ахъ, нѣмй тя дѣца си да забрави, погинали въ неравни боеве, тъй какъ вървата нѣма да изправи увисналитѣ свои клонове . . .

И изведнъжъ замлъкна патриотарската муза! Всички, до единъ, и старе и младо, и познатъ и непознатъ,

си прибраха гуслигѣ за други часъ. Нищо по-хубаво отъ това! Остатъкътъ отъ злоба може да се излѣе и въ проза, нали, както и направи Кирилъ Христовъ. Поезията не е умрѣла, за щастие, заедно съ смлъкването на хрипкавия гракъ на поетическитѣ гарвани на войната. Поезията тепърва има да се възроди! Но не отъ досегашнитѣ й патриотарски носители, не съ тоя мизерно-оскжденъ запасецъ отъ прѣдпотопни идеи и ръждиви чувства. Новото врѣме иска новъ костюмъ за новото дѣло! Нови чувства, нови идеали, нови хора! Разгромътъ на буржуазно-монархическо-милитарната психология означава крахъ и на казармената патриотарска муза. И музата съ аленото фригийско калпаче — гениятъ на свободата — ще трѣба да ни запѣе „новата пѣсень" на Хайне! Отъ неизрѣчимитѣ народни страдания и отъ пламъка на социалистическия идеалъ тя ще изтръгне покъртителнитѣ звуци на разрушение и създиждане, на любовь и борба, на благородство и обновление.

II. Стариятъ войнъ.

Театрътъ не е поприще на чистото изкуство. Такова нѣма! Театрътъ е арена за състезание на идеи и чувства, и колкото тѣ сж по-близки намъ, толкозъ повече ни вълнуватъ прѣдставленията. И ако идеята за националностьта, въ периода на оформяване българската буржуазия, се явява доминираща всички други идеи, естествено е да бжде тя най-силно вълнуващата пружина на оригиналнитѣ български пиеси. Цѣлиятъ успѣхъ на Вазовитѣ драми, които, по признание дори и на тѣхни поклонници, сж лишени отъ вжтрѣшни художествени достойнства, се обяснява съ затрогването на националния въпросъ и разрѣшаването му въ духа на гос-

подствуващитѣ схващания. Вазовъ днесъ е надминатъ отъ своя ученикъ и затова пиесата на Кирилъ Христова си обезпечи успѣхъ, не дълготраенъ, както е прѣходенъ успѣхътъ и на Вазова, а по-рано на Т. х. Станчева и Д. Войникова, но въ всѣки случай единъ успѣхъ шуменъ, бихъ казалъ скандаленъ. Всѣки ще иска да види една пиеса, при която аплодисментитѣ се прѣплитатъ въ двубой съ подсвиркания.

Нивото на Кирилъ Христовитѣ идеи е онова на полуобразованитѣ възпитаници на жълтата преса; и тъкмо това приравняване, а не талантътъ на автора, не художественитѣ достойнства на пиесата, които сж отрицателни, именно то прави пиесата „Стариятъ воинъ" понятна и угодна на оная пъстра полуинтелигентна маса, която се буди съ „Утро" и прѣспива съ „Дневникъ".

Кирилъ Христовъ е създалъ една слъзлива драма. Едвали въ нѣкоя друга пиеса се изливатъ толкова сълзи и нареждатъ толкозъ оплаквания. Отъ тритѣ дѣйствия първитѣ двѣ всецѣло плуватъ въ ревове, а отъ третото — не малка часть. Единствено естественото въ тази пиеса е плачътъ поради страданията отъ войната; но този плачъ, както казахме, е толкова изобиленъ, щото се втръсва и, вмѣсто състрадание, възбужда смѣхъ. Женитѣ страдатъ не съ суровата мълчаливость на смазани отъ горесть здрави хора, а съ истеричностьта на изтънченитѣ нерви. Младата и жизнерада снаха, цѣлото сжщество на която е бликащъ животъ, се опитва да се хвърли въ кладенеца; и това безвкусие толкова се е харесало на автора, сѣкашъ прѣслѣдванъ отъ манията на удавничество, щото въ края на краищата всепакъ хвърля горката снаха въ кладенеца и я удавя, този пжть вече, за щастие, не прѣдъ очитѣ на самитѣ зрители.

Впрочемъ, отъ своето гледище, авторътъ не можеше да избѣгне това удавяне, защото инъкъ храбрата българка — за нашитѣ патриотически писатели всички българки сж олицетворение на храбростьта — би била изнасилена отъ подлия сърбинъ — за тия писатели всичко небългарско е подло.

Стариятъ воинъ е идеализиранъ комита, който сипе патриотически сентенции: какво значело, че изгубилъ въ войната синъ и зетъ, че той самъ се завръща съ отрѣзана ржка и съ куршумъ въ крака; какво значели безбройнитѣ човѣшки жертви, когато отъ едно море — прогледнали сме на три, и щомъ „хора се раждатъ, земя не се ражда". Политическитѣ му схващания сж толкозъ примитивни, щото той недоумява, когато му излагатъ грозното положение на междусъюзническата война, и разочарованието си отъ Русия изразява съ храчка, безъ да се сѣти въ сжщото врѣме да адресира възмущението си и къмъ компанията на собствения си авторъ, която разпали тази война.

Пиесата прѣдставлява диалогизирани антрефилета отъ жълтитѣ вѣстници. Сжщитѣ възгледи и езикъ. Дори езикътъ, на който говорятъ сръбскитѣ офицери въ третото дѣйствие, е сжщия оня развалено-сръбски езикъ, на който се лигавѣха нѣкои патриотарски наши вѣстници. Сърбитѣ сж прѣдставени плячкаджии и насилници — не въ качеството имъ на военни побѣдители, з като сърби. Дори се изтъква мнимото имъ различие отъ българскитѣ завоеватели, които ужъ не побутнали косъмъ отъ главата на гръцкото население въ Тракия. А когато въ пиесата сръбскитѣ офицери изкарватъ половината България за сръбска, напомнятъ ни за вжжето въ кжщата на обѣсения: ами че самиятъ Кирилъ Хри-

стовъ не изкарваше ли въ стиховетѣ си и въ вѣстникарски статии почти цѣла Сърбия за българска? Ами че самата му пиеса не е ли цѣлата една апология на българския шовинизъмъ? Това е драмата на реванша!

Поради липса на вжтрѣшеаъ животъ, пиесата е отрупана съ излишенъ материалъ не отъ художественъ характеръ: неумѣстни народни пѣсни, селска софра и дори баене на болно дѣте. Бѣгащитѣ български войници сж прѣдставени не въ паническия страхъ на отстжплението прѣдъ навлизащия въ селото неприятель, а като спортисти, които се връщатъ отъ разходка и почти равнодушно придумватъ стария воинъ да ги послѣдва. Шовинизмътъ на автора не му е позволилъ да усили хода на отстжпващитѣ български войници, и той ги повъзпира, за да не се добива впечатлението на страхъ и малодушие. Всепакъ и войници и цѣло село избѣгватъ, само стариятъ воинъ упорито не се помръдва отъ кжщата си. Не е съвсѣмъ ясно, отъ сербезликъ ли прави това или отъ немощьта на инвалидъ. Ако е само отъ безстрашие прѣдъ смъртьта, нѣмаше защо да възразява на жена си, че не би могълъ да бѣга, тъй като нито да върви коже, нито да езди. Ако е отъ немощь, не се разбира, отдѣ се взема у него такава мощь, че той, сакатиятъ, догонва младитѣ разбѣснувани сръбски офицери и съ ятагана ги „сврасва“ и двамата.

Впрочемъ, юнащината е атмосферата на героитѣ и героинитѣ въ „Стария воинъ“. Юнашка пѣсень се пѣе надъ люлката на пеленачето, а бабичката на умиращия воинъ поема отъ ржката му ятагана. Пъкъ снахата и дъщерята съ радостна готовность тутакси се съглася-ватъ съ стария воинъ да не бѣгатъ, макаръ, трѣба да се прѣдполага, чувството на самосъхрана, съ силата на

младежки егоизъмъ, да е протестирало противъ тѣхното безсмислено оставане. Съвсѣмъ обратни резултати постига авторътъ съ надаряването героинитѣ си съ неестественъ сербезликъ, който ги кара да се присмиватъ на бѣжанцитѣ, а особено съ пълнѣйшата безгрижность на младата майка къмъ явната гибель на нейното дѣтенце, ако изпаднатъ въ плѣнъ, благодарение каприза си да останатъ въ село само зарадъ ината на стария лудню.

Интересно: въ пиесата единъ старецъ е носитель на българската храбрость. Навѣрно, защото въ живота младитѣ, здрави и разпалени патриоти благополупно прѣминаха войната на безопасни мѣста. Безъ да ще, Кирилъ Христовъ издава едно свидѣтелство за „храбрость" на своята патриотарска пасмина.

Арестъ и освобождение.

(Къмъ характеристиката на ромжнската олигархия).

Подъ това заглавие другарьтъ Кръстю Раковски е написалъ споменитѣ си за своята сждба отъ намѣсата на Ромжния въ войната до освобождението му отъ затвора. Талантливиятъ публицистъ е умѣлъ да напише много увлѣкателно тия си спомени. Тѣ сж интересни въ много отношения.

Читательтъ вижда и се чуди, съ какво лекомислие Ромжния е била тласната въ войната, и то въ моментъ, когато офанзивата на генералъ Брусилова е била отбита. Свиква се короненъ съвѣтъ, не за да разисква, а само да потвърди това, което правителството е било вече извършило: обявяването война на Австрия. Кралтъ просто съобщилъ въ съвѣта, че усилията му

да добие облекчение за сждбата на ромжнитѣ въ Трансилвания останали безъ полза и затова била изпратена нота на Австрия, съ която ѝ обявява война. Той прибавилъ, че не се съмнява въ побѣдата, тъй като е успѣлъ да побѣди най-напрѣдъ самия себе си. Само Карлъ се държалъ рѣзко и заявилъ, че Ромжния ще бжде бита и че той лично желае това. . . Двѣ седмици порано, въ едно събрание въ Сала Дачия, Таке Ионеску заявилъ:

— Не се съмнявамъ, че ще воюваме, че ще вземемъ Трансилвания, но скърбя, че ще бжде безъ слава, защото Германия и Австрия сж вече побѣдени. . .

А намѣсата на България? Тя се подоцѣнявала. Когато слѣдъ поражението при Тутраканъ се пръскали слухове, че Русия не била дала нужната помощь, посланикътъ Козелъ Поклевски заявилъ прѣдъ рускитѣ кореспондети:

— Какво е виновна Русия, когато г. Братияну не искаше да приеме нашия планъ? Ние му прѣдлагахме една голѣма армия, за да нападнемъ България, а той отговаряше: — На българския фронтъ ми стигатъ 25,000 руски войници.

Ромжния просто не е имала довѣрие на своя сѣверенъ съюзникъ: бояла се е, че Русия, веднъжъ настанена въ Добруджа и България, не ще поиска да излѣзе оттамъ, а ще се стреми къмъ Цариградъ. Политиката ѝ е доминирала стратегията.

Ромжнскитѣ вѣстници раздухвали пограничнитѣ инциденти съ България, приписвали ги ней, или просто сж измисляли такива, — за да създаватъ настроение за война. А таквозъ не е имало. По-голѣмата часть отъ запаснитѣ сж били отдавна въ казармитѣ, когато ду-

мата мобилизация била произнесена. Единъ митингъ е билъ свиканъ въ Букурещъ отъ социалистическата партия противъ обявяването на войната. „Когато прѣдседательтъ на митинга, Кристеску, извика по адресъ на ромжнскитѣ управници: убийци, убийци! — цѣлото множество подзе тази дума. Нѣколко минути стъкленията покривъ на цирка ехтѣше отъ този викъ“ (стр. 5).

Интересно е впечатлението, което извѣстието за обявяване на войната е направило на посланицитѣ на съюза. „Графъ Чернинъ запазилъ едно видимо спокойствие, но лицето му поблѣднѣло; турскиятъ посланикъ не можалъ да скрие дълбокото си смущение. Радевъ заявилъ: la guerre de 1913 était une guerre blanche, mais celle-ci sera une guerre rouge (войната въ 1913 бѣше безкръвна, но настоящата ще бжде кръвопролитна)“ (стр. 11).

Когато се започватъ пораженията, ромжнскитѣ вѣстници, доколкото ги съобщаватъ, напримѣръ това при Тутраканъ, се мжчатъ да ги умаловажатъ и ги изтълкуватъ благоприятно, но повечето ги прѣмълчаватъ. За Балчикъ, Каварна и Силистра не било никога оповѣстено въ официаленъ бюлетинъ!

За развалата, която е прояждала Ромжния, свидѣтелствуватъ подобни факти: когато ромжнскитѣ офицери се намирали близо до нѣкой градъ, тѣ напущали позициитѣ и отивали да се веселятъ въ града. Или пъкъ: началникътъ на тайната полиция въ Галацъ, Панаитеску, трѣбало да се самоубие, като се разкрило, че билъ на нѣмска служба. Другъ единъ Панаитеску, директоръ на обществената безопасность, интерниралъ четиринадесетгодишни момичета-българки, за да оправдае голѣмитѣ суми, що е изразходвалъ. Голѣма плячка сж ударили

тиловитѣ херои съ прѣхвърляне въ тѣхни ржцѣ стотинитѣ акционерни дружества, индустриални, търговски, банкови и др., съ иностраненъ капиталъ принадлежащъ на ромжнски поданици отъ чуждо произхождение, българско, нѣмско или еврейско.

Помни се, че веднага слѣдъ обявяване на войната съ Ромжния единъ цепелинъ започна нощнитѣ си визити надъ Букурещъ, а слѣдъ това — аеропланни ескадри Потресно е било впечатлението отъ тѣхъ, — както и отъ прожекторитѣ при боеветѣ. За утѣха сж казвали въ Букурещъ, че въздушнитѣ нападения били отговоръ на съсипването на София отъ 24 ромжнски аероплани. Тази „утѣха" се е вѣрвала, както и нѣкои надежди, че прѣзъ мартъ щѣли да бждатъ ромжнитѣ въ София. Врѣмето на войната е най-лековѣрното врѣме! Вмѣсто това, ромжнското правителство трѣбаше да опразни Букурещъ. Интересно е, че консерваторитѣ сж останали тамъ по спогодба съ либералигѣ, поради едно раздѣление на труда: еднитѣ ще се застжпватъ прѣдъ Германия, другитѣ — прѣдъ Съглашението.

Книгата на Раковски изобилствува съ интересенъ материалъ. Самата сждба на автора е странна, както рѣдко сждбата на други нѣкого. Роденъ въ Котелъ, отъ сѣмейството на Сава Раковски, той се учи въ Габровската гимназия, а слѣдъ свършване медицината въ Нанси прѣбиваваше на кратки срокове въ България, дѣто земà участие въ политическия животъ. Повечето врѣме обаче той прѣкара вънъ отъ България, ту въ Франция, ту въ Русия, ту въ Ромжния, дѣто най-сетнѣ се бѣ установилъ при родителитѣ си въ Манкалия. Извѣстно е днеска неговото енергично участие въ руската революция. Съ никоя отъ тия четири страни той не е прѣкжсвалъ сно-

шения, тъй като кога повече, кога по-малко е дѣйствувалъ като публицистъ въ всички тия страни. Неговата агитация за освобождението и равноправие на селенитѣ му бѣ навлѣкла толкова яростната умраза на ромжнскитѣ управници, че тѣ слѣдъ селското възстание въ 1907 г. го бѣха прокудили и механически сж попрѣчвали всички негови опити да се върне въ Ромжния и прѣдостави своя въпросъ на сждилищата. Войната го заварва въ разгара на агитацията му противъ намѣсата на Ромжния. Сжщото поведение на честенъ неутралитетъ държа той и при опита на Ромжния прѣзъ 1913 година да изнуди България, прѣдвиждайки бждащитѣ злощастия на Ромжния отъ тогавашната ѝ алчность. За тази му дѣйность прѣзъ 1913 година той е третиранъ като български агентъ, а прѣзъ 1916 год. — като нѣмски агентъ. Ромжнскитѣ управници се оказаха неспособни да разбератъ гласа на справедливостьта и благоразумието, и го обясняваха, безъ да могатъ да иматъ за това никакви доказателства, съ користни мотиви.

Прѣди да го допуснатъ, отъ страхъ прѣдъ вжтрѣшни вълнения, въ Ромжния, пресата не снемала отъ името му епитета „български шпионинъ". А слѣдъ завръщането му тази кампания противъ него пламнала съ още по-голѣма ярость, и той се принуди да даде подъ сждъ органа на либералната партия Виторулъ, който съобщавалъ, че Раковски билъ ужъ влѣзълъ въ прѣговори съ двама български генерали и съ двама български министи. Консервативниятъ пъкъ вѣстникъ Епока се изказалъ така: „Либералитѣ знаятъ нашето мнѣние за Раковски: той не трѣба да прави часть отъ ромжнския държавенъ организъмъ".

Стачка нѣкаква избухне — обвинявали Раковски въ нейното раздухване, за да се съсипѣла ромжнската

индустрия, та на нейно мѣсто да се издига на Балканитѣ българската индустрия.

Вѣстникъ Националулъ напечаталъ една проклама-ция, пущана отъ българскитѣ аероплани всрѣдъ ромжнскитѣ войски, въ която се казвало, че българскитѣ войски носятъ на ромжнския селенинъ земя и свобода. Кой държи въ Ромжния такъвъ езикъ? — пишелъ вѣстникътъ, и отговарялъ: — „Всички знаятъ", подразбирайки Раковски.

Когато Вандервелдъ и Де-Брукеръ ходили въ Яшъ, казали имъ, че Раковски билъ германски агентъ, подкупенъ отъ Сюдекума, и че за това щѣли да имъ покажатъ писмени доказателства, — които, разбира се, не имъ показали.

Полицията натоварила единъ отъ своитѣ агенти да го убие.

Пита се при тия обстоятелства, защо Раковски не е билъ веднага арестуванъ? — Защото правителството е смѣтало да го привлѣче за своята кауза. Когато разбрало, че не ще сполучи, то веднага турило ржка на него. Законни причини? — „Мжтишъ ми водата".

Описанията на ареста, затворитѣ, освобождението се четатъ като художественъ разказъ. Неволно се натрапва сравнението съ „Тъмницитѣ ми" отъ Силвио Пелико (прѣведени на български отъ Др. Цанкова). Но каква разлика въ настроенията! Докато карбонарътъ Пелико се укротява и идва до сетното стжпало на християнското смирение, Раковски казва за себе си: „Въ затвора останахъ сжщия врагъ, какъвто бѣхъ и когато се намирахъ на свобода". Неговиятъ метеженъ духъ не се помирява и дири изходъ. Затворникътъ чете, пише, прѣвежда, съставя ежедневникъ, на паметь съчинява

биографията на Сава Раковски, за която бѣ набралъ богатъ материалъ, нахвърля споменитѣ си за Жореса, изобрѣтява фантастични планове за своето освобождение...

Въ затвора го постига голѣмо злощастие: той изгубва майка си, безъ да я види, като узнава за смъртьта й едвамъ слѣдъ дълго врѣме. Нѣкога, въ младини, тя изпраща въ затвора Сава Раковски и баща му Стойко; сега, на старини, й отнематъ сина, и тя остава, осемдесетгодишна, безпомощна въ зоната на военнитѣ дѣйствия. . .

Мъртвата ивица въ нашата литература

Врѣмето на войната прѣдставлява една мъртва — позорно мъртва — ивица въ нашата литература. Ако се сѫди по количеството на излѣзлитѣ произведения, то, освѣнъ първитѣ нѣколко мѣсеца на пертурбация, книжната прдукция се засилваше кресчендо и надмина всички пр-раншни периоди отпрѣди войната. И ако казваме: мъртва ивица, то е защото литературата не се мѣри съ количеството на натрупания на нейната нива торъ Много съмнително е при това, дали и като торъ литературното производство прѣзъ врѣме на войната може да се смѣтне за положителенъ вносъ.

Като оставимъ настрана нѣколкото, съвсѣмъ малко, произведения изъ историята и история на литературата, вапсани и тѣ отъ духа на врѣмето; като оставимъ и прѣпечатването на литературни произведения, които иматъ историческо значение, и погледнемъ на оригиналната ни литература (стихове, белетристика, драма) прѣзъ врѣмето на войната, поразява ни отсѫствието на каквото и да било произведение, което да спре вни-

манието. Нищичко, нито едно изпжкващо, носещо бѣлѣзитѣ на талантъ, дѣйствително художествено произведение!

Стиховетѣ тромави и фразисти, вмѣсто искрено горещо чувство — фалшивъ патосъ. Тамъ, нѣкждѣ, ечатъ орждията и пищи свинецътъ; а тукъ, подъ крилото на подлата протекция, се сгушили щурцитѣ - поетарушки и каканижатъ надъ зададенитѣ имъ теми и мелодия. Класическата радославистка бездарность хвърли своята багра върху цѣла полоса отъ нашата поезия. Къмъ нея се прибавиха кухитѣ жековски грѫмословия на главната квартира. Нашитѣ пишещи братя, мнящи се за поети, или поети съ отдавна изчезналъ багажъ на вдъхновение, сѣкашъ прѣвеждаха въ стихове воднитѣ статии на Народни Права (и само на Народни Права ли? — цѣлата буржуазна преса имъ пригласяше!) и надутитѣ „грамогласия въ природата", както Сѣмковъ се изразяваше, на главната квартира.

Тази своего рода поезия, шаблонна и безчувствена, прѣдставляваше войната като единъ вѣченъ празникъ за българина. Двѣ-три жалки идейки сж нишкитѣ на нейното творчество. Българинътъ е храбъръ: противникътъ е страхливецъ; допустима е и у послѣдния извѣстна доза куражъ, само доколкото е нужно за да отсѣнчи нашата юнащина. Българинътъ е великодушенъ, той не ще чуждото, той се бие само за своето, подъ което разбира цѣлия Балкански полуостровъ; противникътъ е подълъ егоистъ, защото се не дава доброволно да бжде схрусканъ отъ великодушния българинъ. Българинътъ е неуязвимъ, той лети отъ побѣда къмъ побѣда, безъ да чувствува гладъ, жажда, умора. Той е неодолимъ, никаква прѣграда не може да задържи тър-

жествуващия му ходъ. Той се движи плътно, като стѣна, и смита враговетѣ си, безъ никакъ да си пострада, безъ да се отрони поне едно камъче отъ тази стѣна. Войната е за българина ликуване, упоение, екстазъ, рарадъ, той е готовъ да я води во вѣки вѣчния, неговиятъ безпокоенъ духъ само дири врагове, за да ги съкрушава. Като царственъ лъвъ въ пустинята, се шири той по бойнитѣ полета и съ риканието си вселява страхъ и трепетъ на враговетѣ.

Неговитѣ подвизи възпява и белетристиката. Всѣко разказче е славословие на рикаещия лъвъ. Възможни и невъзможни ситуации се прѣдставятъ. Писателствуващитѣ, обикновено нѣмащи понятие отъ военна обстановка или гледащи я отдалече (най близко отъ дистанцията на дивизионния щабъ), фантазиратъ небивали подвизи за самоволна пожертвувателность и съзнателно отиване срѣщу смъртьта.

Поезията, — нека употрѣбимъ тази дума, при всичко, че тука тя е неумѣстна, — изгони живия човѣкъ, съ всичката сложность на чувства и мотиви на дѣйность, и го замѣни съ единъ манекенъ прѣтъпканъ съ патриотарска дъндъния и жестикулация. Добро свидѣтелство издаде тя за българина, ако нѣкога за него би сждили по нея. . .

Драмата не остана надирѣ. И въ нея плъпнаха кукли, изкусно и неизкуено разигравани отъ балаганнитѣ артисти, и тия кукли бѣха ходещо и глаголещо патриотарство. Мжже и жени, стари и млади, всички херои на пиесата, се прѣдставяха като сжщински херои на отечеството. Не бидоха пощадени и нѣжнитѣ дѣвойки, които се прѣвърнаха въ кръвожадни тигри — все за отечеството!

Стихове и разкази изобилстваха. Отъ военнитѣ периодически издания тѣ прѣлѣха и въ гражданската преса, прѣпълниха и нея, и започнаха да излизатъ въ отдѣлни волюмчета, тънички съ тлъсти цѣни, и да биятъ нашия фронтъ откъмъ тила. Военнитѣ пощи се оплакваха отъ липса на достатъчно прѣвозни срѣдства и персоналъ за прѣнасяне и сортиране на такава маса отъ „художествена“ литература, която залѣ фрота. Наводнение, потопъ отъ книги!

Официални мѣста откупваха изданията. Авторитѣ, покрай запазеното топло мѣсто въ дълбокия тилъ, добиха новъ патриотически куражъ: възможностьта да одолѣятъ скжпия животъ и да спитърхатъ меки банкноти за корави дни. За поета прѣзъ войната можеше да се каже: поетъ и търговецъ подъ сжща прѣмѣна. Той издаваше самъ плода на безсъмнитѣ си бдения, натоварваше го отъ печатницата на каруца и го закарваше направо въ ония благотворителни учрѣждения, разбира се — държавни, които ги откупуваха съ хиляди екземпляри, за да облагодѣтелстватъ и насладятъ съ тѣхъ многотърпеливия фронтъ. Най-изобрѣтателнитѣ литератори се ухитриха да пишатъ биографии на знаменититѣ наши военачалници, които ги откупваха, — разбира се — съ държавни срѣдства, — и поучаваха съ образцовия си животъ на гениални и безкористни мжже фронта. Биографията е прозаиченъ родъ на словесностьта, особено когато разглежда живота на никому неинтресни знаменитости, па макаръ че били тѣ генералски. Но биографията на единъ министъръ на войната или на единъ главнокомандващъ може да бжде „поезия“ за автора по резултатитѣ, които му печели.

Когато се дирятъ виновницитѣ на погрома, никой не посочва и онази тѣзна разновидность, която се казва

български литераторъ. Български литераторъ! Човѣкъ безъ убѣждения и безъ характеръ, той побърза заедно съ буржуазнитѣ политически партии, да свие своето знаме, та да служи „само на отечеството си", т. е. на фердинандо-радославовската политика. Ней той служи прѣзъ цѣлата война, съ нея той толкова яко се свърза, — тука той показа най-голѣма твърдость на убѣжденията! — че заедно съ нейното сгромолясване замлъкна той, смаенъ, незнаещъ отначало кой пжть да поеме. Съ разпалване шовинистическитѣ страсти на маситѣ, съ абрутирането на народа чрѣзъ человѣконенавистническитѣ си проповѣди, литераторътъ се яви глашатай на погрома.

Слѣдъ погрома той внезапно занѣмѣ. И слава Богу! Изведнъжъ потънаха въ Лета патриотическитѣ му елюкубрации. Новъ типъ на литераторъ ни е потрѣбенъ, за да твори нова литература!

Имали сме Христо Ботева и П. Р. Славейкова, — нима ще се спремъ на Кирилъ Христова и Любомиръ Бобевски? Периодътъ на възраждането и на революцията създаде първитѣ; периодътъ на непопулярна война извади на лице вторитѣ. Тамъ въодушевление, искреность, пламъкъ; тукъ казионщина, лицемѣрие и пошлость. Подлото врѣме на войната изтече, а съ него трѣбаше да изтече и подлата му литература. Ако литературата е отражение на живота, — а тя безспорно е такава, — ние имаме право да се надяваме на подобри врѣмена за нашата книжевность, тъй като настжпватъ врѣмена на революционенъ подемъ на нарбднитѣ маси.

Съдържание.

Стр.

Създаване на литературния ни езикъ 3
Начало на българското възраждане 14
Паисий Хилендарски 23
Забравениятъ ратникъ по черковния въпросъ . . 28
Христо Ботевъ:
1. Легендата за Хаджи Димитра 34
2. Легендата за Христо Ботева 47
3. Борецътъ 53
4. Интернационализмътъ на Ботева 56
5. Балканската федерация (Хр. Ботевъ и Свѣтозаръ Марковичъ 60
Иванъ Вазовъ:
1. Българската Нора 66
2. Бориславъ 73
3. Ивайло 92
4. Златниятъ юбилей на Вазова 96
5. Иванъ Вазовъ и ние, комунститѣ . . . 98
История на Априлското възстание 103
Изъ историята на българския романъ 108
Литературенъ прѣломъ 111
Т. В. Траяновъ 124
Поезията на балканската война 126
Фабричниятъ работникъ въ нашата белетристика . 133

Работникътъ пише 140
П. К. Яворовъ:
I. Подиръ сѣнкитѣ на облацитѣ 148
II. Когато гръмъ удари 150
Огнището угасва 155
Кирилъ Христовъ:
I. Муза въ мундиръ 157
II. Стариятъ воинъ 171
Арестъ и освобождение 175
Мъртвата ивица въ нашата литература 181

Книгоиздателство „ЗНАНИЕ" на Г. Бакаловъ и С-ие — София

Универсална Библиотека.

№ 1. Ибсенъ. Нора. Драма. Цѣна 6·50 л.
№ 2. Хамсунъ. Гладъ. Романъ. Цѣна 11 лева.
№ 3. Мопасанъ. Домъ Телие. Разкази. Цѣна 4·50 л.
№ 4. Шилеръ. Разбойници. Трагедия. Цѣна 12 лева.
№ 5. Куприпъ. Яма. Повѣсть. Цѣна 7 лева.
№ 6. Брандесъ, Коханъ. Модерни писатели. 5·50 л.
№ 7. Лафаргъ. Съпружеска невѣрность. Цѣна 2·50 л.
№ 8. Горки. Зората на революцията. 2 л.
№ 9. Хьофдингъ. Чарлзъ Дзрвинъ. 2·50 л.
№ 10. Вл. Короленко. Чудната. Разказъ. Цѣна 2 л.
№ 11. Фр. Шилеръ. Орлеанската Дѣва. Трагедия. 9 л.
№ 12. А. С. Пушкинъ. Русалка. Цѣна 2 лева.
№ 13. Херманъ Хесе. Мраморната воденица. 3 л.
№ 14. Леонидъ Андреевъ. Червеният Смѣхъ. 6 л.
№ 15. Фр. Шилеръ. Коварство и любовь. 9 лева.
№ 16. Гьоте. Ифигения въ Таврида. Цѣна 4 л.
№ 17. Бокачио. Декамеронъ. Цѣна 20 лева.
№ 18. Расинъ. Федра. Драма. Цѣна 4·50 л.
№ 19. Лесингъ. Мина фонъ Барнхелмъ. 10 л.
№ 20. Петеръ Алтенбергъ. Разкази. 15 л.
№ 21. Лонгфело. Пѣсень за Хиавата. 18 л.
№ 22. Тетмайеръ. Омагьосаната принцеса. 3 л.
№ 23. Гоголь. Шинелъ. Повѣсть. 4 л.
№ 24. Шницлеръ. Хоро. 7·50 л.
№ 25. Карамзинъ. Бѣдната Лиза. Повѣсть. 3 л.
№ 26. Сенъ-Пиеръ. Индийската колиба. 3·50.
№ 27. „ „ Павелъ и Виргиния. 9 л.
№ 28. Л. Андреевъ. Царь-Гладъ. 8 л.
№ 29. Леонидъ Андреевъ. Тъмнина. 6·50 л.
№ 30. Осипъ Димовъ. Слушай Израиль! 6·50 л.

№ 31. **Г. Бакаловъ. Ив. Вазовъ и социализмътъ.** 3·50.
№ 32. **Конопницка. Прометей и Сизифъ.** 2·50 л.
№ 33. **Грибоѣдовъ. Отъ много умъ.** 6·50 л.
№ 34. **Максимъ Горки. Цинизмътъ.** 2 л.
№ 35. **Габриела Ройтеръ. Брачната проблема.** 3 л.
№ 36. **Уайлдъ. Славей и Роза.** Приказки. 3 л.
№ 37. **Короленко. Сѣнки.** Фантазия. 4 л.
№ 38. **Достоевски. Бѣли нощи.** Романъ. 7·50 л.
№ 39. **Куприпъ. Молохъ.** Романъ. 10 л.
№ 40. **Верга. История на едно славейче.** 12 л.
№ 41. **Максимъ Горки. Прѣкрасна Франция.** 1 л.
№ 42. **Леонидъ Андреевъ. День на гнѣва.** 2 л.
№ 43. **Г. Бакаловъ. Лжчитѣ на поезията.** 15 л.
№ 44. **Г. Бакаловъ Литературни очерки.** 15 лева.
№ 101. **Хамсунъ. Роби на любовьта.** Разкази. 2·50 л.
№ 102 **Пушкинъ. Арапинътъ на Петра Великий.** Повѣсть. 4·50 л.
№ 103. **Соломонъ, Алейхемъ. Пѣсень на пѣснитѣ.** 3·50 лева.
№ 104. **Тетмайеръ. Бездна.** Повѣсть. 10 л.
№ 105. **Л. Андреевъ. Прѣкраснитѣ сабинянки.** 3 л.
№ 106. **Саваджианъ. Кървава слюнка.** Разказъ. 2·50 л.
№ 107. **Буфлеръ. Алина.** Повѣсть. 2·50 л.
№ 108. **Голбергъ. Легенда за човѣка.** 2·50 л.
№ 109. **Куртене. Побѣдитель.** Разказъ. 2·50 л.
№ 110. **Сологубъ. Гостенката съ червенитѣ устни.** Разкази. 7·50 л.
№ 111. **Сологубъ. Малкиятъ човѣкъ.** Повѣсть. 2·50 л.
№ 112. **Сологубъ. Снѣжинка.** Разкази. 2·50 л.
№ 113. **Андрейчинъ. Книга за любимата.** 10 л.
№ 114. **Андрейчинъ. Най-хубавитѣ любовни писма.** 4·50 лева.
№ 115. **Андрейчинъ. Градина на милувкитѣ.** 2·50 л.

№ 116. Андрейчинъ. Цѣлувка. 2·50 л.
№ 117. Пшибишевски. Край морето. 4·50 л.
№ 118. Пшибишевски. Въ долината на сълзитѣ 4·50 лева.
№ 119. Хауптманъ. Апостолъ. Новела. 3·50 л.
№ 120. Мопасанъ. Нашето сърце. Романъ. 20 л.
№ 121. П. Лоти. Исландски рибарь. Романъ. 17
№ 122. Метерлинкъ. Синята птица. 12 л.
№ 123. Ибсенъ. Дивата патица. Драма. 12 л.
№ 124. Хауптманъ. Потъналата камбана. 13 л.
№ 125. Андерсенъ. Картинна книга безъ картини. Приказки. 2 л.
№ 126. Есхилъ. Перси. Трагедия. 3 л.
№ 127. Пѣсеньта за Ролана. 13 л.
№ 128. Куприпъ. Еврейка. Разкази. 4 л.
№ 129. Пшибишевски. Вѣчната приказка. 10 л.
№ 130. Байронъ. Чайлдъ Харолдъ. 6 лева.
№ 131. Байронъ. Абидоска невѣста. Подвързана 15 лева.
№ 132. Виргилий. Енеида. Томъ I. } 45 л.
№ 133. Виргилий. Енеида. Томъ II. } 45 л.
№ 134. Виргилий. Енеида. Томъ III. } 45 л.

Знаменити романи.

Книга I. Хамсунъ. Мистерии. 25 л.
Книга II. Пушкинъ. Евгений Онѣгинъ. 12 л.
Книга III. Фенелонъ. Телемахъ. 40 л.
Книга IV. Фосколо. Якопо Ортисъ. 20 л.
Книга V. Викторъ Юго. Клетницитѣ. Ч. I. 45 л.
Книга VI. Дросини. Любовната билка. 11 л.

Съчиненията на Шекспира.

Томъ I. Хамлетъ. Прѣвелъ Г. Бакаловъ. 12 л.
Томъ II. Краль Лиръ. Прѣвелъ Г. Бакаловъ. 9 л.

Дѣтско-Юношка Библиотека.

№ 1. **Левъ Толстой. Дѣтска мждрость.** Цѣна 2·50 л.
№ 2. **Чириковъ. Прѣдъ прага на живота.** 2·50 л.
№ 3. **Морисъ. Царски урокъ.** Приказка. 1 левъ.
№ 4. **Гаршинъ. Четири дни.** Разказъ. Цѣна 1 левъ.
№ 5 **Салтиковъ-Щедринъ. Карасъ-Идеалистъ.** 1 л.
№ 6. **Майнъ-Ридъ. Сбждатиятъ сънь.** 3 л.
№ 7. **Бичеръ Стоу. Чичо Томовата колиба.** 4 л.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

№ 1. **Социалистическото общество** — отъ Августъ Бебель. Цѣна 6 лева.
№ 2. **На другия день слѣдъ социалната революция** — отъ Карлъ Кауцки. Цѣна 5 л.
№ 3. **Комунистически манифестъ** — отъ Карлъ Марксъ и Фр. Енгелсъ. Цѣна 3 лева.
№ 4. **Какво искатъ социалдемократитѣ?** — отъ Жуль Гедъ и Поль Лафаргъ. 1·50 л.
5. **Що е комунизъмъ?** — Енгелсъ. 1·50 л.
№ 6. **Основни въпроси на марксизма** — отъ Георги Плехановъ. Цѣна 5 лева.
7. **Парижката Комуна** — К. Марксъ. 4 л.
8. **Главната задача на социалиститѣ** — отъ Георги Плехановъ. Цѣна 1 левъ.
9. **Класа противъ класа!** — Мартовъ. 1 л.
10. **Революционни пѣсни** — 4 лева.
11. **Къмъ социална революция** — отъ Георги Бакаловъ. Цѣна 1·50 лева.
12. **Социалната демокрация и селенитѣ** — отъ *Г. Плехановъ* и *Фр. Енгелсъ*. 3 л.
13. **Христо Ботевъ социалистъ** — отъ Георги Бакаловъ. Цѣна 8 лева.

№ 14. **Развитие на научния социализъмъ** — отъ Фридрихъ Енгелсъ. Цѣна 3 лева.
№ 15. **Класовитѣ противорѣчия въ френската революция** — Кауцки. 5 л.
№ 16. **Мжчениците на Парижката Комуна** — отъ Артуръ Арну. Цѣна 1·50 лева.
№ 17. **Другарю!** — Максимъ Горки. 50 ст.
№ 18. **Българската литература и социализмътъ** — Г. Бакаловъ. 7·50 л.
№ 19. **Жената и комунизмътъ** — Г. Бакаловъ. 2·50 л.
№ 20. **Жанъ Жоресъ** — Рапопортъ. 8 л.
№ 21. **Капиталътъ трѣба да плаща** — *Н. Сакаровъ.* 2·50.
№ 22. **Противъ империалистичния миръ** — *Н. Сакаровъ.* 1·20.
№ 23. **Въ защита на обединението** — Кр. Раковски. 6 л.
№ 24. **Спорнитѣ въпроси на социалистическата тактика** — Г. Бакаловъ. 4 л.
№ 25. **Социализъмъ и комунизъмъ** — Г. Бакаловъ. 0·50 л.
№ 26. **Христо Ботевъ и пролетариатътъ** — Г. Бакаловъ. 2 л
№ 27. **Русия най-великата демокрация** — Г. Бакаловъ. 1 л.
№ 28. **Какво видѣхме въ Русия?** — Фросаръ и Кашенъ. 12 л.
№ 29. **Диктатурата на пролетариата** — Г. Бакаловъ. 2 л.

Популярна Медицина.

№ 1. **Д-ръ Рибаръ. Охтиката е излѣчима.** 9 лева
№ 2. **Яковенко. Половата проблема.** Цѣна 5 лева

6408 - 253

DM13:-ant

443173/5

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 082069649